வேதாந்தம் — வடநூல்கள்

S. V. UNIVERSITY ORIENTAL SERIES — No. 3

20-3

General Editor : PROF. J. CHENNA REDDY, M.A., Ph.D.

வேதாந்தஸார சிந்தாமணி.

VEDĀNTASĀRACINTĀMAṆI

OF

Sītārāmaśāstri

EDITED BY

DR. M.S. NARAYANA MURTHY, M.A., Ph.D.,
Lecturer in Sanskrit,
S.V.U.O.R. Institute, Tirupati.

PUBLISHED BY

PROF. J. CHENNA REDDY, M.A., Ph.D.,
DIRECTOR

S. V. UNIVERSITY ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
TIRUPATI
1973

V. UNIVERSITY ORIENTAL SERIES – No. 3.

साधारणसम्पादक : आचार्य जीरेड्डि चेन्नारेड्डी, एम्.ए., पिएच्.डि.

सीतारामशास्त्रिविरचितः

वेदान्तसारचिन्तामणिः

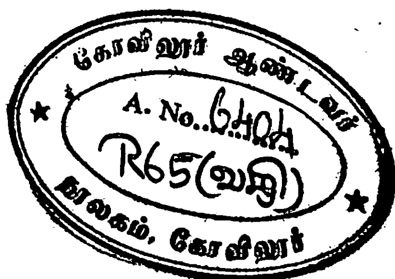
सम्पादकः

डा. मुलकलूरि श्रीमन्नारायणमूर्ति, एम्.ए., पिएच्.डि.

संस्कृतोपन्यासकः

श्री वेङ्कटेश्वरविश्वविद्यालयप्राच्यपरिशोधनालयः

प्रकाशकः

आचार्य जीरेड्डि चेन्नारेड्डी, एम्.ए., पिएच्.डि.

अध्यक्षः

श्री वेङ्कटेश्वरविश्वविद्यालयप्राच्यपरिशोधनालयः

तिरुपति

१९७३

FIRST EDITION — 500 Copies

PRINTED AT

S. V. University Press

TIRUPATI

PREFACE

I have great pleasure in introducing to the learned scholars as well as to the students of Indian Philosophy *Vedāntasāracintāmaṇi* a short manual of Advaita Philosophy by Sītārāmaśāstri as number three of our series. The author is supposed to have lived in the recent past of a little over one hundred years. The significant features of this small work are well explained by the Editor himself in his introduction.

This Research Institute was originally established at Tirupati in 1940 under the authority of the Tirumala-Tirupati Devasthanams, Tirupati. About 60 works in Sanskrit, Telugu and Tamil have been published upto 1956 under different series of the Institute. 16 volumes of S.V.O. Journal - a literary organ of the Institute - were also issued during that period.

Sri Venkateswara University was established at Tirupati in September, 1954 and the Institute with its two wings of Library viz., Manuscripts and Printed Books and staff was transferred to the University on 1-11-1956 to achieve better results in research and teaching when post-graduate courses in Sanskrit and Telugu were to be instituted by the university which happened in 1959. During this short period of three years S.V.U. Oriental Journal Vol. I of 1958 was issued. In July, 1959 the Principal, S.V. University College was made the *ex-officio* Director of the Institute until 1968 during which period 6 more volumes of S.V.U.O. Journal ending with Vol. VII of 1964 were issued.

It is in July, 1968 the present Director took independent charge of the Institute. The Journal is brought uptodate issuing 8 more volumes i.e., from Vol. VIII of 1965 to Vol. XV of 1972 in quick succession. The matter for Vol XVI of 1973 is made ready to go to the press. Book publication work also is taken up and 6 works are already released and three more are in the process of printing. Thanks to the dynamic personality of Dr. D. Jaganatha Reddy our beloved Vice-Chancellor whose encouragement is always far ahead of our performance

TIRUPATI,
12th July, 1973.

J. CHENNA REDDY,
GENERAL EDITOR.

INTRODUCTION

The *Vedāntasāracintāmaṇi* of Sītārāmaśāstrin is a short manual dealing with the primary tenets of the Advaita Philosophy from the metaphysical point of view. It is intended to cater to the needs of the beginner in the subject. Hence the author does not either raise the epistemological issues or dilate much on the controversial problems leading to the emergence of different schools like the Bhāmati and Vivaraṇa. For example he merely records the theories on the self, namely *avaccheda-pakṣa* of Vācasptimiśra and *pratibimba-pakṣa* of Prakāśātman without entering into the discussion of their relative merits (see para 12).

This work is in fact written on the similar lines of the *Vedāntasāra* of Sadānanda; the only difference is that our author quotes profusely the *Śrutis*, *Gītā* and *Purāṇas* as well as the writings of the celebrated exponents of Advaita like Vidyāraṇya and Appayyadīkṣita. In this respect the influence of the writers on the Viśiṣṭādvaita and Dvaita can be seen. The significant method adopted in this work is the attempt to combine teachings of the Advaita with that of the Yoga of Patañjali. While the former supplies the metaphysics the latter explains the method to be adopted by the *sādhaka*. Hence it is quite interesting to note the detailed discussion on the process of attaining *mokṣa* through the path of Vāmadeva (*Vāmadeva-mārga*) which is meant for an *adhikārin* who could not go through the path of

Suka (*Śuka-mārga*) and realise the *brahmajñāna* by mere *śravaṇa*, *manana* and *nididhyāsana*. The detailed description of the topics dealt with in the text given on the contents page will suffice to give a conspectus of the nature of the work.

This work seems to be little known and so far no reference of it has been recorded in any catalogue including the *Catalogus Catalogorum* of Th. Aufrecht. The present edition is based on two palm-leaf manuscripts preserved in the Sri Venkateswara University Oriental Manuscripts Library bearing the Nos. 5310(a) and 5323 (b) which are abbreviated as A and B, respectively.

Śītārāmaśāstrin and his Works :

The author himself refers to three of his other works in the present text, namely *Vedāntakaustubha* (para 101), a commentary on the first four *sūtras* of the first *Adhyāya* of the *Brahmasūtras*, *Bhaktamāhātmya* (para 102) and *Bhūgolādiprapañcanirṇaya* (para 49). The *Vedāntakaustubha* is available in two palm-leaf manuscripts, one in Sri Venkateswara University Oriental Manuscripts Library (No. 5526) and the other in the Madras Government Oriental Manuscripts Library (R. 4143). The other two works are not reported to be available.

The author does not give any information regarding his personal life in either of his works He conceals even the name of his teacher and refers to

him as one born in the *Ātreya-gotra*.[1] In the colophon of the *Vedāntakaustubha* the author is mentioned as belonging to the *Kauṇḍinya-gotra*.[2] Nothing else could be gleaned about the author from the internal evidences available in the works preserved. The upper limit of composing the present work could be fixed to the first half of the last century from the dates of copying the manuscripts as supplied by the scribes of A and B.[3]

---

1. द्विजेन्द्रं कञ्चिदात्रेयगोत्रदुग्धाब्धिसंभवम् ।
तापत्रयापहं वन्दे गुरुरूपमहं मुहुः ॥

Introductory verse of the *Vedāntakaustubha*, R. 4143. Probably he was not willing to mention his teacher by name as it was against the practice as referred to in the verse:

आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।
श्रेयस्कामो न गृह्णीयात् ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥

2 इति श्रीमत्कौण्डिन्यान्वयसंभूतनिगमान्तार्थनिषेविसीतरामाख्यसूरिविरचित–कौस्तुभे चतुस्सूत्री समाप्ता ॥

3. The scribe of 5310 (a) named Kṛṣṇaśāstrin has transcribed besides *Vedāntasāracintāmaṇi*, *Chāndogyopaniṣad-vivaraṇam* also 5310 (b). The scribal remarks after the colophon evidence that the scribe has copied 5310 (b) on 25.3.1862.

(सिद्धार्थिसंज्ञिके वर्षे मकरस्थे दिनाधिपे। शुक्लपक्षे दशम्यां तु देवाचार्यस्य वासरे॥
प्रजापत्याख्यभे चाह्नि श्रीकृष्णाख्यद्विजन्मना। श्रीगूढार्थदीपिका लिखितमादरात्॥)

If we take that 5310 (a) is also copied in the same year or sometime either before or after 5310 (b) it could safely be said that our MS is copied around the year 1861 and 62. If the year given on the title page of the MS. 5323 by its scribe Harihara is taken as the year of copying 5323 (b), it could be concluded that it is copied in the year Śubhakṛt which is equivalent to 1842–43 A.D.

However this MS can not be the basis for 5310 (a) because there are many omissions and mistakes in the former which are not found in the latter. This might suggest that there would be atleast one more MS which might be the author's original copy from which these two MSS are copied in different years. The lacuna in both the MSS in the para 70 also strengthens our presumption.

Description of the Manuscripts :

A.	5310	Palm-leaf
	Grantha Script	Good condition
	No of folios: 27	Size 46.5×3.5 cms.
B.	5323	Palm-leaf
	Grantha Script	Slightly damaged
	No. of folios: 31	Size: 38.5×3.4 cms.

It appears that both of them are copied from a common source which fact is corroborated by the lacuna in both the manuscripts in para 70. A is written with greater care than B as there are much omissions and penslips in the latter.

Acknowledgements :

I am very much indebted to our beloved Director Prof. J. Chenna Reddy, M.A., Ph.D., for his constant encouragement and for according permission to edit this work.

I am greatly obliged to Prof. E.R. Sreekrishna Sarma, M.A., Ph.D., for introducing me to the principles of Indian Textual criticism and for his kind and helpful suggestions.

I am thankful to Dr. K.S. Ramamurti, M.A. Ph.D., Lecturer in Sanskrit and Curator-in-charge for providing me all facilities to consult the MSS in the Library.

My thanks are also due to my colleague Sri K. Srinivasavaradan, Siromani, for his kind help in collating the MSS.

CONTENTS

Detailed contents of the text

अथ

वेदान्तसारचिन्तामणौ पूर्वभागः

सर्वासु पूर्षु यः शेते प्रत्यगात्मतयाऽव्ययः ।
तं वन्दे सच्चिदानन्दरूपं पुरिशयं विभुम् ॥
श्रीमद्गुरुपदद्वन्द्वसरसीरुहमादरात् ।
वचसां सिद्धये विघ्नध्वस्तये च नमाम्यहम् ॥
भवरोगाभितप्तानामनन्तारोग्यसिद्धये ।
क्रियते सर्ववेदान्तसारचिन्तामणिर्मया ॥

१. इह खलु सत्यज्ञानानन्दात्मकम्, अपरिच्छिन्नम्, अखिलप्राण्यात्मभूतम्[1], अस्तसमस्तभेदम्, अमलम्, अनवयवं यत् परं ब्रह्म तदेवाहमस्मि इत्यविजानन्तः प्रायेण लोके बहवो जनाः पराक्प्रत्यग्वस्तुनोः जडचिद्रूपयोः विषयविषयिणोः सावयवनिरवयवयोः परिच्छिन्नापरिच्छिन्नयोः क्षराक्षरयोः तिमिरतेजःपुञ्जवद्विरुद्धस्वभावयोः देहात्मनोरत्यन्तभेदे सत्यपि अनाद्यविद्यावासनावशादितरेतरभेदाग्रहेण तयोरनात्मतदभिन्नयोरन्योन्यं यद्धर्म्यध्यासपुरस्सरं देहत्रयव्यतिरिक्ते कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसकलसांसारिकादिधर्मविनिर्मुक्ते प्रत्यक्चैतन्यरूपे आत्मनि 'मनुष्योऽहं', 'ब्राह्मणोऽहं', 'स्थूलोऽहं', 'कृशोऽहं', 'गच्छामि', 'तिष्ठामि', 'लङ्घयामि' इत्यादि देहधर्मान्, 'अन्धोऽहं', 'बधिरोऽहं', 'मूकोऽहं', 'क्लीबोऽहम्' इत्यादीन्द्रियधर्मान्, 'कर्ताहं', 'भोक्ताहं', 'काम्यहम्' इत्याद्यन्तःकरणधर्मांश्चाध्यस्य, अनात्मनि च देहादावात्मधर्मान् चैतन्यादीनध्यस्य, 'अहं' 'मम' इति मुह्यमानाः सन्तः पुण्यपापकर्मकरणतत्फलभोगपुरस्सरं जनिमरणपरम्परारूपसंसारकूपे घटीयन्त्रवदसकृच्छरीरस्वीकारपरित्यागाभ्यां संसरन्ति ।

---

1. B. °लपुण्यात्म°

२. अध्यासो नाम शुक्तिकायां रजतबुद्धिवद् अतस्मिंस्तद्-बुद्धिरूपः। एवं संसरतां जनानां धर्मार्थकाममोक्षाश्चत्वारः पुरुषार्थाः। तेषां मध्ये मोक्ष एव परमपुरुषार्थः, तस्य नित्यत्वात्; 'न स पुनरावर्तते' इति श्रुतेः, 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं[1] मम' इति स्मृतेश्च। इतरेषां त्रयाणां न तथात्वं, तेषामनित्यत्वात्; 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इति श्रुतेः, 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' इत्यादि स्मृतेश्च। स च मोक्षो ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानादेव सिद्ध्यति; 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति[2] नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय', 'ब्रह्मविदाप्नोति परं', 'तरति शोकमात्मवित्', 'ब्रह्मवेद[3] ब्रह्मैव भवति' इत्यादिश्रुति-शतेभ्यः। तच्च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं श्रुत्यन्तश्रवणतदर्थमनननिदिध्यास-नेभ्यः[4] सिद्ध्यति; 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यात्मदर्शनमुद्दिश्य 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रुतेः।

३. श्रवणं नाम गुरुमुखात् वेदान्ततात्पर्यबोधनम्। तदुक्तम् —

'वेदान्तानामशेषाणामादिमध्यावसानतः।
ब्रह्मात्मन्येव तात्पर्यमिति यच्छ्रवणं भवेत्॥'

इति। मननं नाम श्रुतस्यार्थस्यानुकूलयुक्तिभिरनुचिन्तनम्[5]। निदिध्यासनं नाम सकलवेदान्ततात्पर्यविषये भूतभविष्यद्वर्तमानकालत्रयाबाध्ये, बोधा-नन्दघनेऽपरिच्छिन्ने, सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहिते, अत एवाखण्डे, प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि चित्तस्य तैलधारावत् गङ्गास्रोतोऽम्बुवद्वा विजातीयप्रत्य-यानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणम्।

---

1. AB. परं
2. B. °तिमन्युमे°
3. B. °ह्ममेव
4. B. omits तदर्थ
5. B. °कूले यु° ; °न्तना

४. तत्र निदिध्यासनं प्रत्यगभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारकारणम्; 'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः' इति श्रुतेः। निदिध्यासने च मननं कारणम्, अकृतमननस्यार्थनिश्चयाभावेन[1] तद्विषयनिदिध्यासनायोगात्। मनने च श्रवणं कारणम्; अकृतश्रवणस्य तात्पर्यनिश्चायकशब्दज्ञानायोगेन श्रुतार्थविषयकयुक्तायुक्तत्वनिश्चयानुकूलमननायोगात्।

५. एतेषु श्रवणादिषु साधनचतुष्टयसम्पन्न एवाधिकारी; 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति' इति श्रुतेः। एतावतास्य ग्रन्थस्य विषयः प्रयोजनं संबन्धोऽधिकारीति अनुबन्धचतुष्टयमुक्तं भवति। ब्रह्मात्मैकत्वं विषयः, मोक्षः प्रयोजनं, प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावो वा बोध्यबोधकभावो वा संबन्धः, साधनचतुष्टयसंपन्नोऽधिकारी। यथा बृहस्पतिसवे ब्राह्मण एवाधिकारी, राजसूये क्षत्रिय एव, एवं ब्रह्मात्मविचारे साधनचतुष्टयसंपन्न एवाधिकारी।

६. साधनचतुष्टयं नाम नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्र च फलभोगविरागः, शमादिषट्कसंपत्तिः, मुमुक्षुत्वं चेति। तत्र श्रुतिस्मृतिपुराणादिभिः 'सच्चिदानन्दरूपं ब्रह्मैव नित्यम्, एतदन्यद्वस्तु समस्तमनित्यम्' इति यद् ज्ञानं जायते तदेव नित्यानित्यवस्तुविवेकः। इह स्रक्चन्दनादिविषयभोगेषु, अमुत्र स्वर्गादिभोगेषु वाञ्छाराहित्यमेव इहामुत्रफलभोगविरागः। शमो दम उपरतिः तितिक्षा श्रद्धा समाधानं चेति शमादिषट्कम्।

७. तत्र शमो नामान्तःकरणनिग्रहः। दमो नाम ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियनिग्रहः। उपरतिर्नाम विक्षेपाभावः। काम्यनिषिद्धकर्माचरणव्यावृत्तिरित्येके[2]। निष्काममनसा[3] कर्मानुष्ठानमित्यन्ये। संन्यास इत्यपरे।

1. B. °भावने
2. A. कर्म for काम्य
3. A. निष्कामनया

केचित्तूपरतिशब्दस्य संन्यासवाचकत्वाभावात्, विक्षेपाभावादेर्गृहस्थादिष्वपि संभवात्, जनकोद्दालकश्वेतकेतुकहोलप्रभृतीनां ब्रह्मविचारस्य श्रूयमाणत्वाच्च सर्वाश्रमसाधारणं श्रवणादिविधानमित्याहुः। तितिक्षा नाम प्रारब्धगत-शीतोष्णादिसहनम्। श्रद्धा नाम गुरौ वेदान्तवाक्येषु च विश्वासः। समाधानं नाम श्रवणाद्यनुकूलविषयेषु मनस ऐकाग्र्यम्। मुमुक्षुत्वं नाम जननमरणात्मकसंसारान्मुक्तिर्मे स्यादिति वाञ्छा।

८. एतत्साधनचतुष्टयसंपन्नः समिदाद्युपहारपाणिस्सन् सदाचार-संपन्नं साक्षात्कृतब्रह्मतत्त्वं सद्गुरुं विश्वासविनयाभ्यामुपगम्य 'जन्ममरणपरम्परा-रूपसंसारकूपे घटीयन्त्रवदसकृद् भ्राम्यमाणस्य मे येन ज्ञानेन मुक्तिस्स्यात् तद् ज्ञानमुपदिश' इति प्रार्थयेत; 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन। तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्॥' इति श्रुतेः,

'तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः॥'

इति स्मृतेश्च। एवं प्रार्थितः स गुरुर्यथोक्तलक्षणाय शिष्याय 'अध्यारो-पापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चयेत्' इति न्यायेनाध्यारोपापवादोक्तिपुरस्सरं निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमुपदिशेत्; 'तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्-प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय[1]। येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्॥' इति श्रुतेः। उक्तं चोपदेशसाहस्रिकायाम् –

'प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय च[2]
प्रहीणदोषाय यथोक्तकारिणे।

---

1. B. शमनान्वि°
2. A. omits च

गुणान्विताायानुगताय सर्वदा
प्रदेयमेतत् सततं मुमुक्षवे ॥'

इति ।

९. अध्यारोपो नाम शुक्तौ रजतवत्, रज्जौ सर्पवत्, मरुमरीचिकायामुदकवत्, गगनेऽधोमुखेन्द्रनीलकटाहवत्, स्थाणौ पुरुषवच्च, निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मवस्तुनि मिथ्याभूतप्रपञ्चकल्पनमध्यारोपः । रजतादिभ्रमाधिष्ठानभूतशुक्त्याद्यज्ञानात् रजताद्यध्यारोप इव प्रपञ्चकल्पनाधिष्ठानभूतब्रह्मात्मवस्त्वज्ञानादागतः । तदुक्तं सौरसंहितायाम् —

'द्वैतरूपं तु यद्वस्तु तदज्ञानविजृम्भितम् ।'

इति ।

१०. अज्ञानं नाम न ज्ञानाभावरूपम् । अपि तु मायैव । तदुक्तं तत्रैव —

'अज्ञानं नाम मायैषा न ज्ञानाभाव आस्तिक ।'

इति । तच्च ब्रह्मात्मविषयकाज्ञानमनादिसंसृतिकारणत्वात् । तच्च सन्न भवति, ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानबाध्यत्वात् । नाप्यसत्, अहमज्ञ इत्यनुभवविरोधात् । नापि सदसत्, विरुद्धधर्मयोः सत्त्वासत्त्वयोरेकस्मिन् धर्मिणि समावेशायोगात् । तस्मादज्ञानमनिर्वचनीयम् । तदेव मूलप्रकृतिरित्युच्यते ।

सा च शक्तिः माया अविद्या तामसीकरणं तमः मोहः प्रधानमव्याकृतमव्यक्तमित्यादिशब्दैर्व्यवह्रियते । तदुक्तं सूतसंहितायाम् —

'अन्यथा भानहेतुत्वादियं मायेति कीर्तिता ।
आत्मतत्त्वतिरस्कारात्तम इत्युच्यते बुधैः ।
विद्यानाश्यत्वतोऽविद्या मोहस्तत्कारणत्वतः ॥

सद्वैलक्षण्यदृष्ट्येयमसदित्युच्यते बुधैः ।
कार्यनिष्पत्तिहेतुत्वात् कारणं प्रोच्यते[1] बुधैः ॥
कार्यवद्व्यक्तताभावादव्यक्तमिति गीयते ।
एषा माहेश्वरी शक्तिर्न स्वतन्त्रा परात्मवत् ॥'

इति ।

११. मूलप्रकृतिर्नाम शुक्लरक्तकृष्णतन्तुसमुदायरूपरज्जुवत् सत्वरजस्तमोगुणसमुदायरूपा; 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्' इति श्रुतेः। सा च ब्रह्मशक्तिरेवेत्युक्तम्; 'एषा माहेश्वरी शक्तिर्न स्वतन्त्रा परात्मवत्' इति स्मृतिवचनात्। तथा च यथा वटबीजादावङ्कुरोत्पादनशक्तिः, यथा वा वह्न्यादावौष्ण्याद्युत्पादनशक्तिः तत्तदभिन्नतयैव वर्तते, एवं सृष्टेः पूर्वं सद्रूपे परस्मिन् ब्रह्मणि निर्विशेषे लीना सती[2] द्विपरार्धकालावधि तदैकत्वमापन्ना तदभिन्नतयैवासीत्। द्विपरार्धस्वरूपं तु विष्णुपुराणे प्रतिपादितम् –

'स्थानात् स्थानाद्दशगुणमेकस्माद्गण्यते द्विज ।
ततोऽष्टादशमे भागे परार्धमभिधीयते ।
परार्धं द्विगुणं यत्तु प्राकृतः स लयो द्विज ॥'

इति। सा च मूलप्रकृतिस्तदा न कृत्स्नं ब्रह्माभिव्याप्य स्थिता। ब्रह्मणः देशतः परिच्छेदाभावेन परिच्छिन्नायाः शक्तेस्तत्र तथा स्थातुमशक्यत्वात्। किं तु भूम्येकदेशस्थघटशक्तिवत् तदेकदेशमभिव्याप्य स्थिता। तदुक्तम् –

'न कृत्स्नब्रह्मवृत्तिः सा शक्तिः किन्त्वेकदेशभाक् ।
घटशक्तिर्यथा भूमौ स्निग्धमृद्येव वर्तते ॥'

इति ।

1. AB. प्राप्यते
2. B. स्ती

ननु निरवयवे ब्रह्मणि कथमेकदेशसंभव इति चेन्न, तस्य तत्र कल्पितत्वात्। ननु ब्रह्मणः शक्तिमत्त्वे शक्तिः शक्तिमदिति द्वैतापत्तिरिति चेन्न, शक्तिशक्तिमतोरभेदात्। तदुक्तम् –

'शक्तिः शक्तात् पृथङ् नास्ति वह्न्यभिन्नोष्णशक्तिवत्।'

इति। तस्यां च शक्तिरूपायां मूलप्रकृतावनन्तकोटिजीवाः स्वस्वानाद्यविद्योपाधिभिः स्वस्वकर्मवासनाभिश्च सह जतुपिण्डे सुवर्णरेणव इव लीनास्सन्तः तदभिन्नतयैवासन्। तथा पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतान्यपि

'जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते।
ज्योतिष्याप: प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते॥'

इत्यादिपुराणवचनेन, 'विपर्ययेण[1] तु क्रमोऽत उपपद्यते च' इति सूत्रेण उत्पत्तिक्रमविपरीतक्रमेण मूलप्रकृतावेव लयान्यासन्। उत्पत्तिक्रमं चोत्तरत्र वक्ष्यते। तस्मात् सृष्टेः पूर्वं सद्रूपब्रह्मात्मनैव सर्वमासीत्; 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्', 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्', 'ब्रह्म वा इदमग्र असीत्' इत्यादिश्रुतिभ्यः। अयमेव महाप्रलयः महासुषुप्तिरिति चोच्यते।

१२. सा ब्रह्मशक्तिरूपा मूलप्रकृतिः मृज्जलसंयोगाद् बीजादङ्कुर इव सृष्टिकाले परिपक्वकर्मवशाद् रजस्तमोऽनभिभूतशुद्धसत्त्वप्राधान्येन माया। तत्प्रतिबिम्बः तदवच्छिन्नं वा सृष्टेः पूर्वं विद्यमानं ब्रह्मचैतन्यमीश्वर इत्युच्यते। अविद्या तु व्यष्टिरूपा नानाप्रकारासंख्याका। तत्प्रतिबिम्बितं तदवच्छिन्नं[2] वा सृष्टेः पूर्वं विद्यमानं ब्रह्मचैतन्यं जीव इत्युच्यते; 'जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति' इति श्रुतेः। अविद्याया व्यष्टिरूपत्वेन नानाप्रकारत्वात्, असंख्यातत्वाच्च तदुपाधिकब्रह्मचैतन्यरूपा

1 B. विपर्येण
2. B. तदविच्छिन्नं

जीवा अपि नानाप्रकारा असंख्याकाः। तथा च श्रुतयः – 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते', 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव', 'अजायमानो बहुधा विजायते', 'त्वमेकोऽसि बहूननुप्रविष्टः', 'एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति', 'एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति', 'अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव। एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा[1] रूपं रूपं प्रतिरूपो[2] बहिश्च। ....एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति', 'सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः। एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥', 'एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥' इत्याद्याः।

१३. ननु लोके रूपवत एव चन्द्रादेरुपाधिषु प्रतिबिम्बो दृश्यते, न नीरूपस्य वाय्वादेः। ब्रह्म त्वरूपम्; 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' इति श्रुतेः। अतः कथं नीरूपस्य ब्रह्मणः अविद्यासु प्रतिबिम्बसंभव इति चेन्मैवम्। नीरूपस्यापि गुणस्य शुक्लनीलपीतरक्तादिरूपस्य जलादिषु प्रतिबिम्बदर्शनात्। न हि रूपस्य रूपवत्वमस्ति, गुणे गुणानङ्गीकारात्। तस्मान्नीरूपस्यापि ब्रह्मणः अविद्यासु प्रतिफलनं युक्तमेव।

१४. ननु नैते जीवाः ब्रह्मप्रतिबिम्बाः, अतल्लक्षणत्वात्। तथा हि लोके केचित् सुखिनः, केचिद्दुःखिनः, केचिदभिज्ञाः, केचिदनभिज्ञाः, केचित् क्रुद्धाः, केचिच्छान्ताः, केचित् सन्मार्गरताः, केचिदसन्मार्गरताः, केचिदलसा इत्यनेकधा संसरन्तो दृश्यन्ते। न हि दर्पणे नरमुखस्य वानरमुखत्वेन प्रतिभासनं युक्तम्। अतो नैते ब्रह्माभासा इति चेन्न। वैलक्षण्यस्य तत्तदुपाधिगतसत्त्वादिगुणतारतम्यप्रयुक्तत्वात्। तथा च स्मृतिः —

---

1. A. °तान्यन्त°
2. AB. बहुरूपो

'सत्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥
रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम्[1] ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥'

इति । उक्तं च —

'मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्यात् सर्वज्ञ ईश्वरः ।
अविद्यावशगस्त्वन्यः तद्वैचित्र्यादनेकधा ॥'

इति । तस्मादविद्याप्रतिबिम्बितब्रह्मचैतन्यरूपा जीवा इति सिद्धम् ।

१५. ननु अविद्यैकत्वाभ्युपगमे को दोष इति चेदयमेव दोषः — एकस्य जीवस्य तत्त्वज्ञानोत्पत्तावविद्याया एकत्वेन तन्नाशे सर्वमुक्तिप्रसङ्गः स्यादिति । तद्दोषपरिहारार्थं 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति श्रुत्यनुगृहीतमविद्यानानात्वमङ्गीकार्यमेव[2] । तथा च यस्याविद्यानुवृत्तिः तस्य बन्धः, यस्याविद्यानिवृत्तिः तस्य मुक्तिरिति तदनुवृत्तिनिवृत्तिभ्यां बन्धमुक्तिव्यवस्थाप्युपपद्यते ।

१६. केचित्तु 'एकैवाविद्या । तस्या एवाविद्याया जीवभेदेन ब्रह्मस्वरूपावरणशक्तयो नाना । तथा च यस्य ब्रह्मज्ञानमुत्पन्नं तस्य ब्रह्मस्वरूपावरणशक्तिविशिष्टाविद्यानाशः, नत्वन्यस्येति नैकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गः' इत्याहुः ।

---

1. B. देहिनः
2. B. श्रुत्या अविद्या०

तदसमीचीनम्। अविद्याशक्तिनानात्वाङ्गीकारापेक्षया अविद्यानानात्वाङ्गीकारस्यैव[1] लाघवात्।

१७. अन्ये त्वविद्यात्मकमायाप्रतिबिम्बितं ब्रह्मचैतन्यमीश्वरः, अन्तःकरणेषु प्रतिबिम्बितब्रह्मचैतन्यरूपा जीवा इत्याहुः; 'कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः' इति श्रुतेः। तदपि न समीचीनम्। अन्तःकरणस्य भूतकार्यत्वेन सादितया, अनादिसिद्धसंसारिजीवोपाधित्वासम्भवात्। तर्हि 'कार्योपाधिरयं जीवः' इति श्रुतिवचनस्य का गतिरिति चेत् सत्यम्। अविद्योपाधिकस्यैव तस्यान्तःकरणोपलक्षितलिङ्गशरीरं विना इहामुत्र च सुखदुःखात्मककर्मफलभोगायोगात् कार्योपाधित्वं संगच्छत एव; 'स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीव' इति श्रुतेः।

१८. वस्तुतस्तु एकैव मूलप्रकृतिः रजस्तमोऽभिन्नभूतमलिनसत्वप्राधान्येन[2] अपरिच्छिन्नासंख्याकाविद्यात्वमापन्ना जीवोपाधिरिति स्थितिः।

१९. ननु अविद्याया अस्वच्छत्वात् न प्रतिबिम्बाश्रयत्वमिति चेन्मैवम्। त्रिगुणात्मिकायां तस्यां सत्वगुणप्रयुक्तस्वच्छत्वस्यापि सत्त्वात् युक्तमेव प्रतिबिम्बाश्रयत्वम्। तथा च एकस्यैव ब्रह्मणः मायोपाधिना[3] ईश्वरत्वमापन्नस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं सर्वनियन्तृत्वं सर्वाश्रयत्वमेकत्वं सर्वगतत्वम्, अविद्योपाधिना जीवत्वमापन्नस्य किञ्चिज्ज्ञत्वं किञ्चिच्छक्तिमत्वमनियन्तृत्वमनीश्वरत्वमीशनियाम्यत्वमनेकत्वं परिच्छिन्नत्वं च संगच्छते।

२०. ननु 'जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च' इति श्रुत्या जीवेशयोराभासत्वाविशेषेऽपि कथं तत्र एकस्य सर्वज्ञत्वादिकम्, इतरस्य किञ्चिज्ज्ञत्वादिकमिति चेदुच्यते – मायायाः शुद्धसत्वप्रधानत्वात्, अघटितघटनापटीयसीत्वात्, सर्वगतत्वात्, एकत्वात्, तत्र निर्मलनीरप्रति-

---

1. B. °नानाङ्गी°
2. B. °स्तमोभूत°
3 B. °पाधीनां

बिम्बवत् स्पष्टब्रह्मप्रतिबिम्बेश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिकमुपपद्यत एव। तथा च श्रुतयः – 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः', 'एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः', 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः', 'सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः', 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा', 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां', 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते', 'भयादस्याग्निस्तपति[1] भयात्तपति सूर्यः। भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥', 'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः' इत्याद्याः। अविद्यानां मलिनसत्वत्वात् रजःप्रधानत्वादनेकप्रकारकत्वात् परिच्छिन्नत्वात् तत्र कलुषजलप्रतिबिम्बवत् अस्पष्टब्रह्मचैतन्यरूपाणां जीवानां किञ्चिज्ज्ञत्वादिकमुपपद्यत एव। तथा च श्रुतिः – 'स एव मायापरिमोहितात्मा शरीरमास्थाय करोति सर्वम्। स्त्रियन्नपानादिविचित्रभोगैः स एव जाग्रत्परितृप्तिमेति। स्वप्ने तु जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितविश्वलोके। सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूतः सुखरूपमेति।' इति।

२१. ननु जीवेश्वरयोरौपाधिकत्वाविशेषे जीववदीश्वरस्यापि संसारित्वं किं न स्यादिति चेन्न। तस्य कर्मफलभोक्तृत्वाभावात्। तथा च श्रुतिः - 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इत्याद्या।

२२. नन्वीश्वरस्य संसारित्वाभावेऽपि मायावशगत्वमस्तीति चेन्न। तस्य चेटीकृतमायात्वात् स्वतन्त्रत्वाच्च। तदुक्तम् –

'ब्रह्मादयो यत्कृतसेतुपाला यत्कारणं विश्वमिदं हि माया।
आज्ञाकरी तस्य पिशाचचर्या अहो महिम्नश्चरितं विडम्बनम्॥'

इति। उक्तं च गीतासु –

---

1. AB. भयादग्नि

'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥'

इति । तस्मादौपाधिकत्वाविशेषेऽपि अचिन्त्यानन्तशक्तौ परमेश्वरे जीवसादृश्यशङ्का नैव युज्यते ।

२३. अत्र प्रतिबिम्बपक्षमङ्गीकृत्य केचिदवच्छेदपक्षं दूषयन्ति । केचिदवच्छेदपक्षमङ्गीकृत्य प्रतिबिम्बपक्षं दूषयन्ति । केचिदुभयपक्षमङ्गीकुर्वन्त अविकृतस्य ब्रह्मण एव स्वाविद्यया जीवभाव इति वदन्ति । अयमपि पक्षः बृहदारण्यकभाष्ये व्याधकुलसंवर्धितराजकुमारदृष्टान्तेन 'ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति, स्वविद्यया मुच्यते' इति भाष्यकारैः प्रतिपादितः । उक्तं च वार्त्तिककृता –

'राजसूनोः स्मृतिप्राप्तौ व्याधभावो निवर्तते ।
तथैवमात्मनो ज्ञस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यतः ॥'

इति ।

वस्तुतस्तु मिथ्याभूतव्यावहारिकभेदसिद्ध्यर्थमुपाधिरवश्यमङ्गीकर्तव्यः । तमुपाधिमवलम्ब्य तत्र यथारुचि विद्वद्भिर्व्यवहारः कार्यः इत्यलं विस्तरेण ।

२४. अत्र यो मायोपाधिकः परमेश्वरः स एव सर्वप्रपञ्चस्रष्टा पाता संहर्ता च; 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्मेति' इत्यादिश्रुतेः । उक्तं च –

'शक्तिरस्तीश्वरी काचित् सर्ववस्तुनियामिका ।
सर्वप्रकारैर्विद्वद्भिरनिरूप्या हि शाङ्करी ॥
अविक्रियब्रह्मनिष्ठा विकारं यात्यनेकधा ।
तया दुर्घटकारिण्या तादात्म्येनैव संगतम् ॥

कारणं जगतां स्रष्टृ पातृ हन्तृ भवेच्च तत् ।'

इति ।

२५. ननु लोके चक्षुरादिकरणवतः सशरीरस्यैव पुरुषस्य गृहादिनिर्मातृत्वदर्शनात् कथं शरीरेन्द्रियरहितस्येश्वरस्याचिन्त्यरचनविचित्रप्रपञ्चनिर्मातृत्वमिति चेन्न । 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥' इत्यादिश्रुत्या देहेन्द्रियादिकार्यकरणसंघातरहितस्यापि परमेश्वरस्याचिन्त्यानन्तशक्तेः सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वादिसकलगुणसंपन्नस्य सर्वज्ञस्य साधनान्तरं विनैव सर्वजगन्निर्मातृत्वसंभवात् । उक्तं च –

'मायाशक्तिः कल्पिका स्यादैन्द्रजालिकशक्तिवत् ।'

इति । स च न निमित्तकारणमात्रं, अपि तूपादानकारणमपि । 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय', 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय', 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इत्यादिश्रुतिषु तस्याभिन्ननिमित्तोपादानत्वप्रतिपादनात् ।

२६. ननु लोके घटादिकार्यं प्रति मृदादेरुपादानत्वं कुलालादेर्निमित्तत्वं च दृश्यते कथमेकस्यैव परमेश्वरस्योभयकारणत्वमुच्यत इति चेन्न । एकस्याप्यूर्णनाभिसंज्ञिकलूताकीटस्य स्वशरीरव्यतिरिक्तान् तन्तून् प्रत्यभिन्ननिमित्तोपादानत्वदर्शनात् । उक्तं च –

'अचैतन्यमृदादिस्तु कुलालादिमपेक्षते ।
अत्र कारणमद्वैतं शुद्धं चैतन्यमेव हि ॥'

इति ।

२७. त्रिविधमुपादानं – आरम्भकं, परिणामि, विवर्ति चेति । तत्रान्यस्मादन्यस्योत्पत्तिरारम्भः । यथान्यस्मात् परमाणोरन्यद्व्यणुकस्य, यथा वान्यस्मात् तन्तोरन्यस्य पटस्य । तदुक्तं ब्रह्मानन्दे –

'आरम्भवादिनोऽन्यस्मादन्यस्योत्पत्तिमूचिरे ।
तन्तोः पटस्य निष्पत्तेर्भिन्नौ तन्तुपटौ खलु ॥'

इति । एकस्यैवावस्थान्तरतापत्तिः परिणामः, यथा – एकस्यैव क्षीरस्य दध्याकारेण परिणामः, एकस्या एव मृदः घटाद्याकारेण, एकस्यैव सुवर्णस्य कुण्डलाद्याकारेण । तदुक्तम् –

'अवस्थान्तरतापत्तिरेकस्य परिणामिता ।
स्यात् क्षीरं दधि मृत् कुम्भः सुवर्णं कुण्डलं यथा ॥'

इति । अत्रोपादानत्वं न[1] तार्किकाभिमतपरमाण्वादीनामिवारम्भकत्वरूपं, नापि क्षीरादिप्रकृतेरिव[2] परिणामित्वरूपम्, ब्रह्मणो निरंशत्वात् । किं तु मायया वियदादिप्रपञ्चाकारेण विवर्तमानत्वम् । तदुक्तम् –

'उपादानं त्रिधा भिन्नं विवर्ति परिणामि च ।
आरम्भकं च तत्रान्त्यौ न निरंशेऽवकाशिनौ ॥'

इति ।

२८. ननु निरंशे ब्रह्मणि विवर्तोऽपि न संभवति; सांश एव भ्रमाधिष्ठाने शुक्तिरज्जूषरादौ रजतसर्पोदकाद्याकारेण विवर्तस्य दृष्टत्वादिति चेन्न । निरंशेऽपि व्योम्नि अधोमुखेन्द्रनीलकटाहाकारेण विवर्तस्य दृश्यमानत्वात् । तस्मान्निरंशे[3] ब्रह्मणि प्रपञ्चाकारेण विवर्तो युक्त एव । तदुक्तम् —

'निरंशेऽप्यस्त्यसौ व्योम्नि तलमालिन्यकल्पनात् ।
ततो निरंश आनन्दे विवर्तो जगदिष्यताम् ॥'

इति । तस्मादभिन्ननिमित्तोपादानं ब्रह्मेति सिद्धम् । तच्च सोपाधि-

1. B. omits
2. B. क्षीरादीनामिव
3. B. ⁰शेऽपि

प्राधान्येनोपादानकारणम् । स्वप्राधान्येन निमित्तकारणम् । यद्वा ब्रह्म तदुपाधिप्रकृतिश्चेति उभयमप्युपादानम् ।

२९. उपादानत्वं नाम स्वाभिन्नकार्यजनकत्वम् । तदुभयत्रापि संभवति । सन् घटः जडो घट इति सत्ताजाड्याद्युभयधर्मानुगमात् ।

'अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् ।
आद्यत्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् ॥'

इति वचनानुगमाच्च । ब्रह्म विवर्तितया उपादानम् । प्रकृतिस्तु परिणामितया । विवर्तपरिणामयोरियान् भेदः । यत्रोपादानस्वरूपमनुपमृद्यैव कार्यमुत्पद्यते तत्र विवर्तः । यथा – रज्ज्वादिस्वरूपमनुपमृद्यैव प्रातिभासिकसर्पादिः । यत्रोपादानस्वरूपमुपमृद्य कार्यमुत्पद्यते तत्र परिणामः । यथा – क्षीरमृत्सुवर्णादिकमुपमृद्य दधिघटकुण्डलादिः । तथा चातत्वतोऽन्यथाभावो विवर्तः ; तत्त्वतोऽन्यथाभावः परिणाम इत्ययं पर्यवसित इत्यलं विस्तरेण ।

३०. अत्र यत् सर्वजगत्कारणं ब्रह्म तस्य परमेश्वरसंज्ञस्य मूलप्रकृतिः रजस्तमोऽनभिभूतशुद्धसत्त्वप्रधानसर्वगतसमष्टिमायारूपेण कारणशरीरम् । इदमेव समष्टिकारणशरीरं मायाख्यं अव्याकृतमव्यक्तमित्यादिशब्दैरुच्यते । तत्रैव सर्वगतसमष्टिमायायां परिच्छिन्नासंख्याकविविधप्रदेशेषु रजस्तमोभिभूतमलिनसत्वप्रधानव्यष्ट्यविद्यारूपेण सैव जीवानां कारणशरीरम् । तदुक्तम् –

'अनाद्यविद्यानिर्वाच्या कारणोपाधिरुच्यते ।'

इति । इदमेव व्यष्टिकारणशरीरम् । अविद्याख्यमज्ञानं तम इत्यादि शब्दैरुच्यते । इदं च कारणशरीरं ब्रह्मात्मैकत्वविवर्त्यम् । एतदानन्दमयकोश इत्यप्युच्यते । तदुक्तं विद्यारण्यगुरुभिः –

'कारणे सत्वमानन्दमयो मोदादिवृत्तिभिः ।'

इति । अत्र जीवस्यावस्थितिः सुषुप्त्यवस्था । इति कारणप्रपञ्चसृष्टिः ।

३१. अथ सूक्ष्मप्रपञ्चसृष्टिरुच्यते। सर्गादौ यश्चेटीकृतमायोपाधिकः परमेश्वरः तस्य सिसृक्ष्यमाणप्रपञ्चवैचित्र्यहेतुप्राणिकर्मफलदानोन्मुखस्यापरिमितमायाशक्तिसंपन्नस्य अचिन्त्यानन्तशक्तेः सत्यकामस्य सत्यसंकल्पस्य सर्वज्ञस्य नामरूपात्मकनिखिलप्रपञ्चसिसृक्षात्मिका मायावृत्तिरुत्पन्ना। सा च 'तदैक्षत', 'स ईक्षत', 'सोऽकामयत', 'स तपोऽतप्यत' इत्यादिषु[1] श्रुतिषु ईक्षणकामतपआदिशब्दैरभिधीयते। एवमीश्वरस्य सिसृक्षायां जातायां यः सत्वरजोऽनभिभूततमोगुणप्रधाना पूर्वं मूलप्रकृतेरुत्पन्ना तामसी। तस्याः विक्षेपशक्तिरावरणशक्तिरिति शरीरद्वयं जातम्। इयमेव जगदङ्कुरावस्था।

३२. तत्र विक्षेपशक्तिरूपात् परमेश्वरादभिन्ननिमित्तोपादानरूपात् सूक्ष्म आकाशो जातः। सूक्ष्माकाशोपाधिकात् तस्मात् सूक्ष्मा पृथिवी जाता; 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी' इति श्रुतेः, 'तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः' इत्यधिकरणन्यायाच्च। एतानि पञ्च सूक्ष्मभूतानि तन्मात्राण्यपञ्चीकृतभूतानि चेति कथ्यन्ते।

३३. तत्र आकाशस्य शब्दो गुणः। वायोस्तु शब्दस्पर्शौ। तेजसस्तु शब्दस्पर्शरूपाणि। अपां तु शब्दस्पर्शरूपरसाः। पृथिव्यास्तु शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः। न च शब्द आकाशस्यैव गुणः नेतरभूतानामिति शङ्कनीयम्। वाय्वादावपि तदुपलम्भात्। न चासौ भ्रम इति वाच्यं, बाधकाभावात्।

३४. एतेष्वाकाशादिसूक्ष्मभूतेषु सत्वरजस्तमोगुणाः कारणादज्ञानाख्यमूलप्रकृतिरूपादागता आसन्। तेषामाकाशवाय्वग्निजलपृथिवीनां पृथक् पृथग् ज्ञानशक्तियुक्तसत्त्वगुणांशात् क्रमेण श्रोत्रं त्वक् चक्षुर्जिह्वा घ्राणमिति

---

1. B. °त्यादि-

पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि जातानि । तान्येवेदानीं क्रमेण दिग्वातार्कवरुणा-श्विन्याख्याभिः स्वस्वाधिष्ठातृदेवताभिः प्रेरितानि सन्ति, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यान् स्वस्वविषयान् गृह्णन्ति ।

३५. तेषामेवाकाशादीनां ज्ञानशक्तियुक्तसत्त्वगुणसमष्टिरन्तःकरणं जातम् । तच्च मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तभेदेन चतुर्विधम् । तदेवेदानीं क्रमेण चन्द्रचतुर्मुखरुद्रवासुदेवाख्याधिष्ठातृदेवताभिः प्रेरितं सत् क्रमेण संशय-निश्चयगर्वस्मरणानि करोति ।

३६. एवं तेषामेवाकाशादीनां पृथक् पृथक् क्रियाशक्तियुक्तरजो-गुणांशात् क्रमेण वाक्पाणिपादपायूपस्था इति पञ्चकर्मेन्द्रियाणि जातानि । तान्येवेदानीं क्रमेणाग्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युप्रजापत्याख्याभिः स्वस्वाधिष्ठातृदेवताभिः प्रेरितानि सन्ति, अदनादानगमनविसर्गानन्दाख्यानि स्वस्वकार्याणि कुर्वन्ति ।

३७. तेषामेवाकाशादीनां क्रियाशक्तियुक्तरजोगुणसमष्ट्या प्राणो जातः । स च प्राणापानव्यानोदानसमानभेदेन नागकूर्मकृकरदेवदत्त-धनञ्जयभेदेन च दशधा भिन्नः । तत्र प्रागननवान्[1] वायुः प्राणः नासादिस्थानवर्ती । अवागननवान्[1] वायुरपानः पाय्वादिस्थानवर्ती । विष्वगननवान्[1] व्यानः अखिलशरीरवर्ती । औध्र्वाननवानुत्क्रमणकृद्वायुः[1] उदानः कण्ठस्थानवर्ती । अशितपीतान्नादिसमीकरणकृत् समानः नाभि-देशवर्ती । इति प्राणादिपञ्चककार्यम् ।

३८. अथ नागादिपञ्चककार्यमुच्यते । वान्तिकर्ता नागः । उन्मीलननिमीलनकर्ता कूर्मः । क्षुत्कर्ता कृकरः । तन्द्रीकर्ता देवदत्तः । शोफादिकर्ता धनञ्जयः । इति नागादिपञ्चककार्यम् । न च नागादि-सद्भावे प्रमाणाभाव इति वाच्यम् ।

'उद्गारादिगुणः प्रोक्तो नागाख्यस्य महामुने ।
निमीलनादि कूर्मस्य क्षुधं च कृकरस्य च ॥

---

1. B. ⁰गनवा⁰

देवदत्तस्य कर्म स्यात् तन्द्रीकर्म महामुने ।
धनञ्जयस्य शोफादिकर्म प्रोक्तं महामुने ॥'

इति ईश्वरवचनस्य प्रमाणत्वात् ।

३९. प्राणादिपञ्चके नागादिपञ्चकस्यान्तर्भाव इति प्राणः पञ्चविध एव । बुद्धावहङ्कारस्यान्तर्भावः । मनसि च चित्तस्य । तथा च ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं प्राणपञ्चकं मनो बुद्धिश्चेत्येतानि मिलित्वा सप्तदशात्मकं सूक्ष्मशरीरमित्युच्यते ।

केचित्तु एकोनविंशत्यात्मकं वदन्ति । तत्पक्षे चित्ताहङ्कारयोरनन्तर्भावः । अन्ये तु चतुर्विंशत्यात्मकं तदिति वदन्ति । तत्पक्षे आकाशादीनामपि[1] पञ्चानां भूतानां परिग्रहः । एवमन्यत्रापि तत्तन्मतेषु अन्तर्भावपरिग्रहाभ्यामेवैक्यता कर्तव्या ।

४०. एतदेव लिङ्गशरीरमित्यप्युच्यते । अस्मिन् लिङ्गशरीरे प्राणमयमनोमयविज्ञानमयकोशानामन्तर्भावः । तथाहि – कर्मेन्द्रियैः साकं प्राणः प्राणमयकोशः । ज्ञानेन्द्रियैः साकं मनो मनोमयकोशः । तैरेव साकं बुद्धिर्विज्ञानमयकोशः । तदुक्तम् –

'लिङ्गे तु राजसैः प्राणैः प्राणः कर्मेन्द्रियैः सह ।
सात्त्विकैर्धीन्द्रियैः साकं विमर्शात्मा मनोमयः ॥
तैरेव साकं विज्ञानमयो धीर्निश्चयात्मिका ।'

इति । अस्मिन् लिङ्गशरीरे जीवानामवस्थितिः स्वप्नावस्था । एतच्च जीवानां पुण्यापुण्यकर्मजन्यसुखदुःखात्मफलभोगसाधनम् । तदुक्तमाचार्यैः –

1. B. °दीनां

'पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् ।
अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम् ॥'

इति । तच्च सूक्ष्मशरीरमामोक्षावस्थायि । तथा च पारमर्षं सूत्रं — 'तदापीतेः संसारव्यपदेशात्' इति । इति सूक्ष्मसृष्टिः[1] ।

४१. अथ स्थूलप्रपञ्चसृष्टिरुच्यते । यश्चेटीकृतमायोपाधिकः[2] परमेश्वरः स अपञ्चीकृतभूतान्याकाशादीनि पञ्चमहाभूतानि सृष्ट्वा तेषां सत्वगुणांशेन रजोगुणांशेन च सूक्ष्मशरीरं च सृष्ट्वा, अनन्तरं सूक्ष्मशरीरान्तर्गतक्रियाशक्तियुक्तसमष्टिप्राणोपाधिकः सन् सूत्रात्मा ज्ञानशक्तियुक्तसमष्ट्यन्तःकरणोपाधिकः सन् हिरण्यगर्भश्च भूत्वा यानि तमोगुणप्रधानतयावशिष्टानि तानि पञ्चापि पञ्चीकृतानि चकार ।

४२. पञ्चीकरणं नाम अपञ्चीकृताकाशादीनि पञ्चापि एकैकं द्विधा समं विभज्यात्र प्राथमिकान् पञ्चभागान् प्रत्येकं चतुर्धा समं विभज्य द्वितीयभागेषु स्वार्धभागपरित्यागेन इतरार्धभागेषु संयोजनं पञ्चीकरणम् । तदुक्तम् —

'पुनस्तैजसभोगाय भोज्यविग्रहसिद्धये ।
हिरण्यगर्भो भूतानि पञ्चीकुर्यात् पृथक् क्रमात्[3] ॥
प्रथमं भूतमेकैकं द्वेधा द्वेधा विभज्य च ।
तयोर्द्वयोरन्यतरमेकैकं[4] चतुरंशकान् ॥
व्योमादींश्चतुरोऽप्येतान् अंशांशान्[5] स्वांशकैर्विना ।
एकैकेन प्रदानेन योजयित्वांशकेन तु ॥

1. B. सूक्ष्मदुष्टिः
2. B. ⁰मायः
3. B. पृथक्
4. B. ⁰योरेकतरमे⁰
5. B. ⁰शांशैः

यानि सूक्ष्मकृतान्यादौ तानि स्थूलकृतान्यतः ।
पञ्चभूतानि सूत्रात्मा पञ्च पञ्च चकार च ॥'

इति ।

४३. एवं पञ्चीकरणे कृते सति पञ्चाप्याकाशादिभूतानि पञ्चीकृतान्यभवन् । पञ्चानां पञ्चात्मकत्वेऽपि तत्र स्वस्वभागाधिक्यात् पृथिव्यादिव्यवहारः । एतेभ्यः पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यश्चतुर्दशभुवनगर्भाणि अनेककोटिब्रह्माण्डानि उत्पन्नानि ।

४४. ननु अनेककोट्यण्डसद्भावे[1] किं प्रमाणमिति चेन्मैवम् ।

'अण्डकोशो बहिरयं पञ्चाशत्कोटिविस्तृतः ।
दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् ॥
लक्ष्यन्तेऽन्तर्गताश्चान्ये कोटिशो ह्यण्डराशयः ।
तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम् ॥
विष्णोर्धाम परं साक्षात् पुरुषस्य महात्मनः ।'

इति शुकोक्तेः प्रमाणत्वात् । उक्तं च वैष्णवे –

'अण्डानां च सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च ।
ईदृशानां तथा तत्र कोटि कोटि शतानि च ॥'

इति ।

४५. एवमण्डेषूत्पन्नेषु य ईश्वरः पूर्वोक्तः स स्वोपाधिमायान्तर्गतरजआदिगुणानधिष्ठाय जगत्सृष्टिस्थितिसंहारार्थमनन्तकल्याणगुणसंपन्नानचिन्त्यानन्तशक्तीन्[2] ब्रह्मविष्णुशिवाख्यान् तत्तदण्डेषु दिव्यमङ्गलदेहान् स्वेच्छयैव स्वीकृतवान् । तदुक्तम् –

---

1. B. °संभावे
2. B. °म्पन्नाचि°

'एक एव शिवः साक्षात् सृष्टिस्थित्यन्तसिद्धये ।
ब्रह्मविष्णुशिवाख्याभिः कल्पनाभिर्विजृम्भते ॥'

इति ।

४६. ननु प्रत्यण्डं ब्रह्मादिदेहस्वीकारे ब्रह्मादिमूर्त्तीनामानन्त्यं स्यात् । तत्र किं प्रमाणमिति चेन्मैवम् ।

'ब्रह्मणो मूर्तयोऽनन्ता जायन्ते गुणभेदतः ।
तथा विष्णोः तथेशस्य गुणभेदेन सुव्रत ॥'

इति स्कान्दवचनस्य प्रमाणत्वात् । गुणभेदेनेत्युक्तं तत्र कस्य को गुण इति चेदुच्यते ।

४७. ब्रह्मा रजोगुणेन संछन्नः तमेव गुणमधिष्ठाय वर्तते, तस्य रक्तवर्णत्वात् प्रवृत्तिशीलत्वाच्च । विष्णुः तमोगुणेन संछन्नः सत्वगुणमधिष्ठाय वर्तते, तस्य नीलमेघश्यामलत्वात् सकलजगत्पालकत्वाच्च । शिवः सत्त्वगुणेन संछन्नः तमोगुणमधिष्ठाय वर्तते, तस्य चन्द्रकोटिप्रकाशत्वात् सकलजगत्संहर्तृत्वाच्च । तदुक्तम् –

'रजोगुणेन संछन्नो ब्रह्माधिष्ठाय तं गुणम् ।
स्रष्टा भवति सर्वस्य जगतः पण्डितोत्तमाः ॥
गुणेन तमसा छन्नः विष्णुः सत्त्वगुणं बुधाः ।
अधिष्ठाय भवेत्[1] सर्वजगतः पालकः प्रभुः ॥
तथा सत्त्वगुणच्छन्नो रुद्रो विप्रास्तमोगुणम् ।
अधिष्ठाय भवेद्धर्ता जगतः सत्यवादिनः ॥'

इति ।

४८. तत्र शिव ईश्वर इत्युच्यते । विष्णुः सूत्रात्मेत्युच्यते । ब्रह्मा हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । स च स्वीकृतलीलामूर्तिः हिरण्यगर्भाख्यो

1. B. जगत्

ब्रह्मा स्वशरीरं मायया द्विधा विभज्य; अर्धेन पुरुषः अर्धेन नारी च भूत्वा तस्यां विराजं सृष्टवान्। तदुक्तम् —

'हिरण्यगर्भरूपं[1] यः[2] प्राप्त इत्युदितः पुरा ।
स पुनर्भगवान् ब्रह्मा माययैकं स्वकं वपुः ॥
द्विधा कृत्वा मुनिश्रेष्ठा अर्धेन पुरुषोऽभवत् ।
अर्धेन नारी तस्यां तु विराजमसृजत् पुनः ॥'

इति । विराण्णाम ब्रह्माण्डाभिमानी । तदुक्तम् —

'प्राधान्येन विराडात्मा ब्रह्माण्डमभिमन्यते ।'

इति । विराडपि ब्रह्महिरण्यगर्भस्वयंभ्वादिशब्दैरभिधीयते । स एव प्रथमो जीव इत्युच्यते । तथा च श्रुतिः —

'स वै शरीरी[3] प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।
आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत ॥'

इति । अत एवोक्तं परिभाषाकृद्भिः[4] — 'हिरण्यगर्भो नाम मूर्तित्रयादन्यः प्रथमो जीवः' इति ।

४९. सोऽपि विराडाख्यो ब्रह्मा स्वं शरीरं द्विधा कृत्वा, अर्धेन स्वायंभुवमनुः अर्धेन शतरूपा च भूत्वा पञ्चाशत्कोटियोजनायामविस्तार-ब्रह्माण्डान्तर्गते[5] भूराद्युपरिलोके सप्तलोके अतलाद्यधोलोके सप्तलोके च पञ्चीकृतभूतकार्याणि देवतिर्यङ्मनुष्यभेदेन भूतग्रामाणि क्रमेण सृष्टवानिति श्रुतिस्मृतिमर्यादा । तथा च श्रुतिः — 'इममेवात्मानं द्वेधापातयत्ततः पतिश्च

1. B. ॰गर्भं
2. B. यं
3. B. शरीर
4. B. ॰षावद्भिः
5. B. ॰कोटिविस्तीर्णायामवि॰; ॰ण्डर्गं॰

पत्नी चाभवताम्' इत्युपक्रम्य 'तां समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त' इत्याद्या। मनुनाप्येवमुक्तम् –

'तपस्तप्त्वासृजद्यं तु स स्वयं पुरुषो विराट्।
तं मां वित्तास्य सर्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः ॥'

इति। उक्तं च पुराणेऽपि –

'विराट् स्वायंभुवं विप्रा असृजन्मनुमास्तिकाः।
असृजद्योगिनीं नारीं शतरूपां तपस्विनीम् ॥'

इत्यादि। ब्रह्माण्डमध्यगतभूरादिचतुर्दशभुवनानामायामविस्तारोन्नाहादिकं तत्तद्भुवनस्थभूतग्रामवैचित्र्यं[1] शिशुमारनिबद्धद्वादशराश्यात्मककालचक्रस्थ-सूर्यादिगमनवैचित्र्यादिकं चैतत्सर्वमस्मत्कृतभूगोलादिप्रपञ्चनिर्णये विस्तरेण प्रतिपादितम्। सर्वेष्वपि ब्रह्माण्डेष्वेवमेवेति ज्ञातव्यम्। तदुक्तम् –

'अण्डानां च सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च।
ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च ॥'

इति।

५०. यानि सृष्टानि भूतग्रामाणि तानि चतुरशीतिलक्षसंख्याक-योनिभेदेषु जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जभेदेन चतुर्विधानि। तदुक्तं गरुडपुराणे –

'चतुरशीतिलक्षाणि निर्मिता योनयः पुरा।
स्वेदजा उद्भिजाश्चैव अण्डजाश्च जरायुजाः ॥'

इति। तत्र जरायुजानि सुरासुरमनुष्यगोमहिषमेषादीनि। अण्डजानि पक्षिपन्नगपिपीलिकादीनि। स्वेदजानि यूकामशकादीनि। उद्भिज्जानि

---

1. AB. °भूतमग्रा

वृक्षगुल्मलतादीनि । वृक्षादीनामपि भोगायतनत्वात् शरीरत्वमेव । तथा च श्रुतिः – 'अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेद्योऽग्रेऽभ्याहन्या[1] ज्जीवन् स्रवेत्[1] स एष जीवेना[1]त्मना[1]नुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति' इत्याद्या । तान्येव[2] चतुर्विधभूतग्रामाणि स्थूलशरीराणीति कथ्यन्ते । एतानि चर्मरुधिरमांसस्नाय्वस्थिमज्जात्मकषट्कम् । अत एव षड्भावविकारवन्ति ।

५१. जायतेऽस्ति वर्धते परिणमते परिक्षीयते[3] नश्यतीति षड्भावविकाराः । अत एव जीवैः स्वस्वकर्मवशादसकृत् हेयानि उपादेयानि च । तदुक्तं भगवता –

'वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥'

इति[4] । एतदेवान्नमयकोश इत्युच्यते । तदुक्तम् –

'स्यात् पञ्चीकृतभूतोत्थो[5] देहः स्थूलोऽन्नसंज्ञिकः ।'

इति । एतच्च जीवस्य सुखदुःखात्मककर्मफलभोगायतनम् । तदुक्तमाचार्यैः –

'पञ्चीकृतमहाभूतसंभवं कर्मसंचितम् ।
शरीरं सुखदुःखानां भोगायतनमुच्यते ॥'

इति । अस्मिन् स्थूलशरीरे जीवस्यावस्थानं जाग्रदवस्था । इति स्थूलप्रपञ्चसृष्टिः ।

1-1. AB omit.
2. B. तानेव
3. B. omits.
4. A. omits.
5. B. °तीर्थो

५२. ननु जीवानामविद्योपाधिकत्वाविशेषेऽपि सर्गादौ कांश्चित् जीवान् देवाद्युत्कृष्टजन्म, कांश्चिन्मनुष्यादिमध्यमजन्म, कांश्चित् गोमहिषाद्यधमजन्म, कांश्चित् मक्षिकमशककृमिकीटाद्यधमाधमजन्म[1] प्रापयितुर्ब्रह्मणो वैषम्यदोषः स्यादिति चेन्मैवम् । पूर्वसर्गकृततत्तज्जीवसुकृतदुष्कृतकर्मापेक्षयैव तस्योत्तममध्यमादिजन्म[2]प्रापयितृत्वात् । तथा च श्रुतयः – 'पुण्येन पुण्यं लोकं नयति, पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम्', 'पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति, पापः पापेन', 'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥' इत्याद्याः । स्मृतिरपि –

'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।'

इति ।

५२. a) ननु 'एष ह्येव साधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते । एष उ वासाधुकर्म कारयति तं यमधोनिनीषते' इति श्रुत्या 'यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति' इति श्रुत्या च ईश्वरस्य कर्मकारयितृत्वात् पुनश्च 'घट्टकुटीप्रभात'न्यायेन[3] तस्य वैषम्यदोष इति चेन्न । तत्रापि तत्पूर्वकृतकर्मापेक्षयैव तस्य कर्मकारयितृत्वोपपत्तेः ।

५२. b) ननु अवान्तरसर्गेषु पूर्वपूर्वकर्मापेक्षया सृजतः वैषम्याभावेऽपि प्रथमसृष्टौ पूर्वकृतकर्मासंभवात् पुनश्च वैषम्यदोषः स्यादिति चेन्न । संसारस्यानादितया सृष्टिपरम्पराया अप्यनादित्वात् । न चैतावतेश्वरस्य स्वातन्त्र्यहानिरिति शङ्कनीयम् । यथा सेवानुरूपभृतिदातुः राज्ञः स्वातन्त्र्यहानिर्नास्ति तथा कर्मानुरूपफलदातुः परमेश्वरस्य नैव स्वातन्त्र्यहानिरित्यलं विस्तरेण । इति[4] प्रपञ्चसृष्टिरुक्ता ।

---

1. B. ⁰द्यधामज⁰
2. A. ⁰मध्यादि⁰
3. AB. ⁰कुट्टीप्र⁰
4. AB. omit.

५३. तत्र कारणशरीरं सूक्ष्मशरीरं स्थूलशरीरमिति च शरीरत्रयमुक्तम्। तच्च समष्टिव्यष्टिभेदेन प्रत्येकं द्विविधम्। समष्टिकारणशरीरम्, समष्टिसूक्ष्मशरीरम्, समष्टिस्थूलशरीरम्, व्यष्टिकारणशरीरम्, व्यष्टिसूक्ष्मशरीरम्, व्यष्टिस्थूलशरीरमिति। वनमिव समष्टिः वृक्ष इव व्यष्टिः। ग्राम इव समष्टिः गृहमिव व्यष्टिः। समस्तं समष्टिः व्यस्तं व्यष्टिः। एवं सर्वशरीरं समष्टिः एकशरीरं व्यष्टिः।

५४. अत्र समष्टिकारणशरीरोपाधिकं यद् ब्रह्म तस्य ईश्वर अन्तर्यामीति च नाम। तस्यैव समष्टिसूक्ष्मशरीरोपाधिकस्य हिरण्यगर्भः सूत्रात्मेति च नाम। तस्यैव समष्टिस्थूलशरीरोपाधिकस्य विराट् वैश्वानर इति च नाम। एवं व्यष्टिकारणशरीरोपाधिकं यद् ब्रह्म तस्य प्राज्ञः पारमार्थिकः[1] अविद्यावच्छिन्न इति च नाम। तस्यैव व्यष्टिसूक्ष्मशरीरोपाधिकस्य तैजसः स्वप्नकल्पितः[2] प्रातिभासिक इति च नाम। तस्यैव व्यष्टिस्थूलशरीरोपाधिकस्य विश्वः व्यावहारिकः चिदाभास इति च नाम। तथा एकस्यैव ब्रह्मणः समष्ट्युपाधिना ईश्वरत्वं, व्यष्ट्युपाधिना जीवत्वम्। एतच्च जीवेशद्वैतं न वास्तवं, कल्पितत्वात्। अद्वैतमेव वास्तवम्, अकल्पितत्वात्। तदुक्तम् —

'मायाख्यायाः कामधेनोर्वत्सौ जीवेश्वरावुभौ।
यथेष्टं पिबतां द्वैतं तत्त्वं त्वद्वैतमेव हि॥'

इति। इति विक्षेपशक्तिकार्यमुक्तम्।

५५. अथावरणशक्तिकार्यमुच्यते। यथान्धकारः घटपटादिकमावृणोति, एवमावरणशक्तिरीश्वरप्रेरिता सती ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञाननिष्ठं विहाय तदन्येषां सर्वेषामज्ञजन्तूनामन्तर्दृक्दृश्ययोर्बहिर्ब्रह्मसर्गयोश्च भेदमावृणोति। तदुक्तम् —

---

1 B. °मार्थी

2. B. स्वप्ने क°

'अन्तर्दृक्दृश्ययोर्भेदं बहिश्च ब्रह्मसर्गयोः ।
आवृणोत्यपरा शक्तिः सा संसारस्य कारणम् ॥'

इति[1] । आवरणं तु त्रिविधम् – सदावरणं, चिदावरणमानन्दावरणं चेति । तत्र सच्चिदानन्दरूपं ब्रह्म नास्त्येवेति व्यवहारकारणं सदावरणम् । तादृशं ब्रह्म न भातीति व्यवहारकारणं चिदावरणम् । तादृशब्रह्माभानात् शोचामीति यवहारकारणमानन्दावरणं, 'तरति शोकमात्मवित्' इति श्रुतेः ।

५५. ३) एवमावरणत्रये सति सर्वे जीवा विक्षेपवशं गताः कर्ताहं भोक्ताहमित्येवं[2] मुह्यमानाः सन्तः शुभाशुभकर्मकारणतत्फलभोग-पुरस्सरं चतुरशीतिलक्षसंख्याकयोनिभेदेषु जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जशरीर-स्वीकारतत्परित्यागाभ्याम् असारसंसारकूपे घटीयन्त्रवत् परिभ्रमन्ति । तथा चावरणशक्तिकार्यमेव संसारकूपपतनहेतुः । विक्षेपशक्तिकार्यस्य गुरु-शास्त्रादिरूपत्वेन अखण्डाकारबुद्धिवृत्तिरूपत्वेन च मोक्षसिद्धेरपि हेतुत्वात् । इत्यावरणशक्तिकार्यमुक्तम् । इत्यध्यारोपोऽभिहितः ।

इति श्रीमत्सज्जनबृन्दचरणारविन्द-
निषेविवेदान्तिसीतारामशास्त्रि-
विरचितवेदान्तसारचिन्ता-
मणौ पूर्वभागः
समाप्तः ॥

---

1. B. omits.
2. B. °मिति

अथ

वेदान्तसारचिन्तामणौ उत्तरभागः

५६. अथेदानीं ब्रह्मण्यारोपितचराचरात्मकसकलप्रपञ्चस्य अपवादोक्तिपुरस्सरं निष्प्रपञ्चप्रत्यगभिन्नब्रह्मज्ञानद्वारा मोक्षोऽभिधीयते। 'अथात आदेशो नेति नेति', 'नेह नानास्ति किञ्चन', 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इत्यादिश्रुतिवाक्यैः ब्रह्मण्यध्यारोपितमखिलप्रपञ्चं निषिध्य यन्निषेधावधिभूतं सच्चिदानन्दस्वरूपमपरिच्छिन्नं ब्रह्म तदात्मत्वेन जानीयात्।

५७. तत्र प्रपञ्चनिषेधो नाम विशुद्धया धिया तस्य प्रविलापनम्। प्रविलापनं च धियः प्रपञ्चविषयकवृत्तिशून्यत्वम्। न चैतावता शून्यवादप्रसङ्ग इति शङ्कनीयम्[1], शून्यस्यापि साक्षित्वात्। तथा च शून्यवादिनोऽपि तदात्मभूतं तदेव ब्रह्मेत्यवगन्तव्यम्। तदेव 'तत्त्वमसि', 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिवेदान्तवाक्यैः प्रतिपादितम्। तज्ज्ञानादेव जनिमरणपरम्परारूपसंसारकूपभ्रमणनिवृत्तिः।

५८. तच्च ज्ञानं द्विविधं – परोक्षमपरोक्षं चेति। तत्र सद्गुरुमुखाच्छ्रुतेभ्यः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म', 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरिति', 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद् विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्मेति', 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्', 'तत्त्वमसि', 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादि वेदान्तवाक्येभ्यः सच्चिदानन्दस्वरूपमपरिच्छिन्नं सर्वप्राण्यात्मभूतं ब्रह्मास्तीति जायमानं ज्ञानं परोक्षज्ञानमित्युच्यते। तदुक्तम् –

'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद परोक्षज्ञानमेव तत्।'

1. B. वाच्यम्

इति। तेन परोक्षज्ञानेन संशयभावनानिवृत्तिपूर्वकं सदावरणं निवर्तते। तदा सच्चिदानन्दस्वरूपं ब्रह्मास्ति मम तु न भातीति व्यवह्रियते। अनन्तरं

'देहात्मवत् परात्मत्वबोधो यावद् दृढीभवेत्।
शमादिसहितस्तावदभ्यसेच्छ्रवणादिकम् ॥'

इत्युक्त्या 'आवृत्य सकृदुपदेशात्' इति न्यायवत्या असकृच्छ्रवणसहितेन मननेनासंभावनां निदिध्यासनेन विपरीतभावनां च निवर्तयित्वा, तत्त्वमस्यहं ब्रह्मासीत्यादिवेदान्तमहावाक्योत्थं[1] ब्रह्मात्मैक्योल्लेखि यद्देहात्मविज्ञानवत् ब्रह्मविज्ञानं जायते तदेवापरोक्षज्ञानमित्युच्यते। तदुक्तम् —

'अहं ब्रह्मेति चेद्वेद साक्षात्कारः स उच्यते।'

इति।

तेन ज्ञानेन चिदावरणं निवर्तते। तदा 'ब्रह्मैवाहमस्मि न देहादिकम्' इति व्यवह्रियते।

ततः 'अकर्ताहमभोक्ताहं' इति स्वस्य कर्तृत्वाद्यभावज्ञानेन शोकनिवृत्तिर्भवति। ततः स्वस्य कृतकृत्यताज्ञानेन निरङ्कुशतृप्त्यानन्दाभिव्यक्तिर्भवति। तदा आनन्दावरणं निवर्तते।

६०. तथा चाज्ञानम्, आवरणं, विक्षेपः, परोक्षज्ञानम्, अपरोक्षज्ञानं, शोकनिवृत्तिः, आनन्दावाप्तिश्चेति जीवस्य सप्तावस्थाः[2] सिध्यन्ति। एतासु सप्तावस्थासु[3] अज्ञानावरणविक्षेपाख्यास्तिस्रोवस्थाबन्धहेतवः। तदुक्तम्—

'अज्ञानमावृत्तिस्तद्वत्[4] विक्षेपश्च परोक्षधीः।
अपरोक्षमतिः शोकमोक्षस्तृप्तिर्निरङ्कुशा ॥

---

1. B. ⁰दान्तवा⁰
2. B. समाप्ता⁰
3. B. सुप्ताव⁰
4. B. ⁰मावृतस्त⁰

सप्तावस्था इमाः सन्ति चिदाभासस्य तास्विमौ ।
बन्धमोक्षौ स्थितौ तत्र तिस्रो बन्धकृतस्त्विमाः ॥'

इति ।

६१. ननु तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं यत् ब्रह्मात्मैक्योल्लेखि ज्ञानं तदपरोक्षज्ञानमित्युक्तम्; तन्न संभवति; परोक्षत्वापरोक्षत्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वेन तत्त्वंपदार्थयोरैक्यायोगादिति चेन्मैवम्। वाच्यार्थयोर्विरुद्धत्वेऽपि लक्ष्यार्थयोरविरुद्धत्वात् ।

६२. तत्त्वंपदार्थयोः कः पुनर्वाच्यार्थः, कश्च पुनर्लक्ष्यार्थ इति[1] चेदुच्यते — समष्टिदेहत्रयोपाधिकं ब्रह्मचैतन्यं तत्पदस्य वाच्यार्थः। व्यष्टिदेहत्रयोपाधिकं ब्रह्मचैतन्यं त्वंपदस्य वाच्यार्थः। समष्टिदेहत्रयोपाधिपरित्यागेन यत् चिन्मात्रमवशिष्यते तत् तत्पदस्य लक्ष्यार्थः। व्यष्टिदेहत्रयोपाधिपरित्यागेन यत् चिन्मात्रमवशिष्यते तत् त्वंपदस्य लक्ष्यार्थः। अनयोर्ब्रह्मात्मनोरैक्यवाचकस्य वाक्यस्थस्य असिपदस्य उपाध्यंशे समन्वयायोगात् निरूपाधिके तत्त्वंपदलक्ष्ये प्रत्यग्ब्रह्मनाममात्रे समन्वयः सिद्ध्यति। एवं 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिमहावाक्यानामपि लक्षणयैव वाक्यार्थो द्रष्टव्यः।

६३. लक्षणा च जहल्लक्षणा अजहल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणा चेति त्रिविधा। तत्र वाच्यार्थमशेषतः[1] परित्यज्य तत्संबन्धिन्यर्थान्तरे वृत्तिर्जहल्लक्षणा। सा च 'गङ्गायां घोषः प्रतिवसति' इत्यत्र गङ्गापदवाच्यार्थमशेषतः परित्यज्य तत्संबन्धिनि तीरे गङ्गापदस्य स्वीक्रियते। वाच्यार्थापरित्यागेनार्थान्तरे वृत्तिरजहल्लक्षणा। सा च 'शोणो धावति' इत्यत्र वाच्यार्थशोणरूपापरित्यागेन शोणरूपवति शोणपदस्य स्वीक्रियते। विरुद्धैकदेशपरित्यागेन अविरुद्धैकदेशे वृत्तिर्जहदजहल्लक्षणा। सा तु 'सोऽयं देवदत्तः' इत्यत्र

1. B. इतीति
2. B. °मविशे°

विरुद्धतत्कालीनत्वैतत्कालीनत्वपरित्यागेन अविरुद्धदेवदत्तमात्रे यथा स्वीक्रियते एवं 'तत्त्वमसि' इत्यत्रापि तत्त्वंपदयोर्विरुद्धसमष्टिव्यष्टिशरीरत्रयोपाधिपरित्यागेन अविरुद्धचिन्मात्रे स्वीकार्या। इयमेव भागत्यागलक्षणेत्यप्युच्यते[1]। तदुक्तम् –

'तत्त्वमस्यादिवाक्येषु लक्षणा भागलक्षणा।
सोऽयमित्यादिवाक्यस्थपदयोरिव नापरा॥'

इति। तथा च तत्त्वमस्यादिवाक्यं तत्त्वंपदार्थयोस्तादात्म्यप्रतिपादकमिति सिद्धम्। तदुक्तम् –

'तत्त्वमस्यादिवाक्यं च तादात्म्यप्रतिपादने।
लक्ष्यौ[2] तत्त्वंपदार्थौ द्वावुपादाय प्रवर्तते॥'

इति।

६४. ननु तत्त्वमसीति वाक्यं नीलोत्पलयोरिव संसर्गत्वेन जीवब्रह्मणोरैक्यं प्रतिपादयतीति[3] केचिद् वदन्ति। अन्ये तु शुद्धविशिष्टयोरिव अन्योन्यविशिष्टत्वेन समरसीभावत्वमैक्यं प्रतिपादयतीति[3] वदन्ति। अतो न तादात्म्यप्रतिपादकं वाक्यमिति चेन्मैवम्। वाक्यस्याखण्डार्थकत्वेन तादात्म्यप्रतिपादकत्वात्। तदुक्तम् –

'संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो नात्र संमतः।
अखण्डैकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषां मतः॥
प्रत्यग्बोधो य आभाति सोऽद्वयानन्दलक्षणः।

---

1. B. ⁰भागल⁰
2. AB. लक्ष्यं
3. AB. ⁰यन्तीति

अद्वयानन्दरूपश्च[1-] प्रत्यग्बोधैकलक्षणः ॥
इत्थमन्योन्यतादात्म्यप्रतिपत्तिर्यदा भवेत् ।
अब्रह्मत्वं त्वमर्थस्य व्यावर्तेत तदैव हि ॥
तदर्थस्य च पारोक्ष्यं यद्येवं किं ततः शृणु ।
पूर्णानन्दैकरूपेण[-1] प्रत्यग्बोधोऽवतिष्ठते ॥'

इति ।

६५. तत्त्वमस्यादि वाक्यानामखण्डार्थकत्वं नाम उपाधिभेद-भिन्नार्थैक्यप्रतिपादकत्वम् । तथा च तत्त्वमस्यादिमहावाक्यानामेवापरोक्ष-ज्ञानजनकत्वमिति सिद्धम् । ज्ञानस्य चापरोक्षत्वं प्रतिष्ठितत्वम् । तदुक्तम् –

'आदिमध्यावसानेषु स्वस्य ब्रह्मत्वधीरियम् ।
नैव व्यभिचेरत् तस्मादापरोक्ष्यं प्रतिष्ठितम् ॥'

इति । तथा च ज्ञानार्थिभिः सदा वेदान्तविचार एव कर्तव्यः । तदुक्तम् –

'दद्यान्नावसरं कंचित् कामादीनां मनागपि ।
आ सुप्तेरा मृतेः कालं नयेद् वेदान्तचिन्तया ॥'

इति ।

६६. वेदान्तश्रवणस्य प्रत्यहं कृच्छ्रशीतिफलजनकत्वादपि तस्य अवश्यकर्तव्यता सिद्धा । तदुक्तम् –

'दिने दिने च वेदान्तश्रवणाद् भक्तिसंयुतात् ।
गुरुशुश्रूषया लब्धात् कृच्छ्राशीतिफलं भवेत् ॥'

इति । तस्य श्रवणादेः कदा समाप्तिरिति चेदुच्यते । यदा ब्रह्मात्मै-कत्वसाक्षात्कारो जायते तदैव तस्य समाप्तिः । तदुक्तम् –

'परोक्षा चापरोक्षेति विद्या द्वेधा विचारजा ।
तत्रापरोक्षविद्याप्तौ विचारोऽयं समाप्यते ॥'

इति । तथा च येषां महात्मनां अनेकजन्मसु ब्रह्मार्पणबुद्ध्यानुष्ठितयज्ञ-

1-1. AB. Omit.

दानतपआदिसुकृतपुञ्जवशाद् विविदिषाप्रतिबन्धकपापौघनिवृत्तिपूर्वकं चित्तशुद्धिहेतुकविविदिषाद्वारा अत्यन्तश्रवणतदर्थमनननिदिध्यासनपूर्वकं ब्रह्मात्मैकत्वसाक्षात्कारो जायते त एव जीवन्मुक्ताः। तदुक्तम् –

'ब्रह्मात्मनोः शोधितयोरेकभावावगाहिनी।
निर्विकल्पा च चिन्मात्रा वृत्तिः प्रज्ञेति कथ्यते[1]॥
सा सर्वदा भवेद्यस्य स जीवन्मुक्त इष्यते।'

इति।

६७. ते चतुर्विधाः। ब्रह्मविद् ब्रह्मविद्वरः ब्रह्मविद्वरीयान् ब्रह्मविद्वरिष्ठश्चेति। ते च भिन्नस्वभावाः। तदुक्तम् –

'ब्रह्मविच्चात्मसत्यत्वं विश्वं स्वप्नवदेव च।
नित्यं पश्यति मिथ्येति सोऽयं प्राथमिको मतः॥
अन्तर्मुखतया स्थित्वा निद्रालुरिव लक्ष्यते।
द्वितीयः प्रेक्ष्यते नित्यमेष ब्रह्मविदां वरः॥
पार्श्वस्थबोधितो नित्यमन्नपानपरायणः।
एष ब्रह्मविदां नित्यं वरीयानीति चोच्यते॥
न स्वतः परतो वापि ह्युत्थानं यस्य विद्यते।
सोऽयं ब्रह्मविदां नित्यं वरिष्ठ इति चोच्यते॥
तारतम्येन सर्वेषां चतुर्णां सुखमुत्तमम्।
तुल्या चतुर्णां मुक्तिश्च दृष्टसौख्यं[2] विशिष्यते॥'

इति।

६८. ननु चतुर्णां जीवन्मुक्तत्वाविशेषात् कस्मात्तेषां शीलं भिद्यत इति चेन्मैवम्। तेषां प्रारब्धकर्मणो नानात्वात् शीलमप्यन्यो-

1. B. कल्प्यते
2. B. दुष्ट

न्यविलक्षणं स्यात्। 'अहं ब्रह्म' इत्यनुभवस्तु सर्वेषां समान एव। तदुक्तम् –

'रागी कश्चिद् विरक्तोऽन्यः क्रुद्धोऽन्यः शान्तिमान् परः।
प्रारब्धकर्मनानात्वान्मुक्तानां वर्तनं पृथक्॥'

इति।

६९. ननु ज्ञानवैराग्योपरमाणां परस्परसहायत्वात् कथं ज्ञानिनां रागादिकत्वमिति चेन्मैवम्। तेषां परस्परसहायत्वस्य प्रायिकत्वात्। तदुक्तम् –

'वैराग्यबोधोपरमाः सहायास्ते परस्परम्।
प्रायेण सह वर्तन्ते वियुज्यन्ते क्वचित् क्वचित्॥'

इति।

७०. तत्र वैराग्यादेः को हेतुः, किं स्वरूपं, किं कार्यमिति चेदुच्यते। विषयेषु दोषदर्शनं वैराग्यस्य हेतुः। विषयजिहासैव तस्य स्वरूपम्। भोगेष्वदीनत्वं[1] तस्य कार्यम्। तदुक्तम् –

'दोषदृष्टिर्जिहासा च पुनर्भोगेष्वदीनता।
असाधारणहेत्वाद्या वैराग्यस्य त्रयोऽप्यमी॥'

इति।

श्रवणं मननं निदिध्यासनं चेत्येतत्त्रितयं बोधस्य हेतुः। मिथ्याभूतानात्मप्रपञ्चतिरस्कारेण सत्यभूतब्रह्मात्मकप्रत्यग्वस्तुविवेचनं स्वरूपम्।

---

1. B. भोग्येष्व°

हृदयग्रन्थेः पुनरनुत्पत्तिः तस्य कार्यम् । तदुक्तम्[1] –

'त्रयोऽप्यत्यन्तपक्वाश्चेत् महतस्तपसः फलम् ।
दुरितेन क्वचित् किंचित् कदाचित् प्रतिबद्धयते ॥'

इति ।

७१. एतेषां त्रयाणां मध्ये बोधस्यैव प्राधान्यं, तस्य साक्षान्मोक्षोपयोगित्वम् । वैराग्योपरत्योस्तु बोधोत्पत्तावुपकारित्वम् –

---

1. A & B. record अत्र लिखितव्यमस्ति ।

From the *upakrama* of the para ७० [तत्र वैराग्यादेः कोहेतुः, किं स्वरूपं, किं कार्यमिति चेदुच्यते] it can be expected that the author intends to discuss the three concepts *vairāgya, bodha* and *uparati* separately. The purport of the quotation after the discussion of *bodha*, namely त्रयोऽप्यत्यन्तपक्वाश्चेत् ...., etc., is to show the absence of invariable concomitance between *vairagya, bodha* and *uparati*. Hence we may guess from the note of the scribes of A & B(अत्र लिखतव्यमस्ति) that there would be a quotation to support the author's elucidation of *bodha*, then his elucidation of *uparati* which might also be positively accompanied by a citation and then his elucidation of the absence of invariable concomitance between them for which the citation त्रयोऽप्यन्तपक्वाश्चेत्...is intended. One may be tempted to guess the omitted text as follows, in the line of the author's style, presuming that the citations are taken from *Pañcadaśī* as elsewhere.

'श्रवणादित्रयं तद्वत्तत्वमिथ्याविवेचनम् ।
पुनर्ग्रन्थेरनुदयो बोधस्यैते त्रयो मताः ॥

(पञ्चदशी, ७.२७९)

इति ।

यमनियमादय उपरतेः हेतुः । जितवृत्तेः निरोधः स्वरूपम् । नैष्कर्म्यं तस्य कार्यम् । तदुक्तम् –

'तत्त्वबोधः प्रधानं स्यात् साक्षान्मोक्षप्रदत्वतः ।
बोधोपकारिणावेतौ वैराग्योपरमावुभौ[1] ॥'

इति । तथा च तत्त्वज्ञानोत्पत्तेः पूर्वं वैराग्योपरत्योरावश्यकत्वं सिद्धम् । अनन्तरं तु वैराग्यादेरभावेऽपि न क्षतिः । येषां न तत्त्वज्ञानमस्ति, किं तु वैराग्योपरती स्तः, तेषां पुण्यलोकावाप्तिमात्रं, न तु मोक्षः । तदुक्तम् —

'वैराग्योपरती पूर्णे बोधस्तु प्रतिबध्यते'[1] ।
यस्य तस्य न मोक्षोऽस्ति पुण्यलोकस्तपोबलात् ॥'

इति । येषां न वैराग्योपरती स्तः किं तु तत्त्वज्ञानमात्रमस्ति तेषां जीवतामपि मुक्तिः । तस्यां दशायां रागादिप्रयुक्तं यद्दुःखं तस्य न नाशोऽस्ति । तदुक्तम् —

'पूर्णे बोधे तदन्यौ द्वौ प्रतिबद्धौ[2] यदा तदा ।
मोक्षो विनिश्चितः किं तु दृष्टदुःखं न नश्यति ॥' इति ।

७२. ननु तत्त्वज्ञानिनामपि रागाद्यभ्युपगमे तेन रागादिना मोक्षः प्रतिबध्यतामिति चेन्मैवम् । तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं उत्पन्नरागादेर्व्याध्यादिवदारब्धकर्मफलत्वान्न मुक्तिप्रतिबन्धकत्वम् । तथा च तत्त्वज्ञानमात्रान्मुक्तिरिति सिद्धम् ।

यमादिर्धीनिरोधश्च व्यवहारस्य संक्षयः ।
स्युर्हेत्वाद्या उपरतेरित्यसंकर ईरितः ॥ (पञ्चदशी, ७.२८०)

अनेकजन्मार्जितपुण्यपुञ्जपरिपाके त्रयाणां वैराग्यबोधोपरतीनां सद्भावो भवति । अन्यथा तु पूर्वजन्मार्जितेन प्रतिबन्धकपापानुसारेण यस्मिन् कस्मिंश्चित् पुरुषविशेषे यदा कदापि वा त्रयाणां मध्ये कस्यचित् प्रतिबन्धः भवति ।

1. B. ०तिबुध्यते
2. B. ०बुद्धौ

७३. तत्त्वज्ञानोत्पत्तिमार्गश्च द्विविधः – शुकमार्गो वामदेवमार्गश्चेति । तत्र श्रुत्यन्तश्रवणतदर्थमनननिदिध्यासनन्यासेन झटिति मुक्तिप्रदः शुकमार्गः । वामदेवमार्गस्तु यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगाभ्यासेन क्रमेण मुक्तिप्रदः । तदुक्तं वराहोपनिषदि –

'शुकश्च वामदेवश्च द्वे सृती देवनिर्मिते ।
शुको विहङ्गमः प्रोक्तो वामदेवः पिपीलिका ॥
अतद्व्यावृत्तिरूपेण साक्षाद्विधिमुखेन वा
महावाक्यविचारेण सांख्ययोगसमाधिना ॥
विदित्वा स्वात्मनो रूपमसंप्रज्ञासमाधितः ।
शुकमार्गेण विरजाः प्रयान्ति परमं पदम् ॥
यमाद्यासनजायासहठाभ्यासात्[1] पुनः पुनः ।
विघ्नबाहुल्यसंजात अणिमादिवशादिह ॥
अलब्ध्वापि फलं सम्यक् पुनर्भूत्वा महाकुले ।
पूर्ववासनयैवायं योगाभ्यासं पुनश्चरन् ॥
अनेकजन्माभ्यासेन वामदेवेन वै पथा ।
सोऽपि मुक्तिं समाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
द्वाविमावथ पन्थानौ ब्रह्मप्राप्तिकरौ शिवौ ।
सद्योमुक्तिप्रदश्चैकः क्रममुक्तिप्रदः परः ॥'

इति । अत्र पूर्वोक्तरीत्या शुकमार्गोऽभिहितः ।

७४. इदानीं श्रवणादिना[2] ब्रह्मात्मैकत्वं ज्ञातुमशक्तानां मध्यमाधिकारिणाम् अष्टाङ्गक्रमेण वामदेवमार्गोऽभिधीयते । तत्र योगभेदेन संप्रज्ञाताख्यसमाधिरभिधीयते । तस्यैवाङ्गित्वादस्य[3] चाङ्गान्यष्टौ यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणध्यानसमाध्याख्यानि । तथा च पातञ्जलं

1. A B. °हठन्यासा°
2. B. Omits
3. B. °ञात् तस्य

सूत्रम् – 'यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि' इति ।

७५. तत्र यमनियमयोः पञ्चसंख्याकत्वमुक्तं योगशास्त्रे । तथा च पातञ्जलं सूत्रम् – 'अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः यमाः[1], 'शौचसन्तोषतपस्स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः' इति । वराहोपनिषदादौ पुराणेषु च तयोर्दशसंख्याकत्वमुक्तम् ।

'अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम्
क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश ॥
तपः सन्तोषमास्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् ।
सिद्धान्तश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो[2] व्रतम् ॥
एते च नियमाः प्रोक्ताः दशधैव महामते ।'

इति ।

नवविधान्यासनानि । तदुक्तं स्कान्दे –

'स्वस्तिकं गोमुखं पद्मं वीरं सिंहासनं तथा ।
भद्रं मुक्तासनं चैव मयूरासनमेव च ॥
सुखासनसमाख्यं च नवमं मुनिपुङ्गव ।'

इति । एतेषां तु लक्षणानि ग्रन्थविस्तरभयादत्र नोक्तानि ।

रेचकपूरककुम्भकलक्षणाः प्राणनिग्रहोपायाः प्राणायामाः ।

इन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहरणं प्रत्याहारः । तदुक्तं स्कान्दे –

'इन्द्रियाणां विचरतां येषु येषु स्वभावतः ।
बलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ॥'

---

1. A B. Omit
2. A B. तपो

इति। यमादिप्रत्याहारान्तं योगस्य बहिरङ्गसाधनानि। धारणादित्रयं त्वन्तरङ्गसाधनम्। तथा च पातञ्जलं सूत्रम् – 'त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः' इति।

नाभीचक्रहृदयनासाग्रादिदेशे संप्रज्ञातसमाधिसिद्धये चित्तस्य स्थिरीकरणं धारणा। तथा च पातञ्जलं सूत्रं – 'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा' इति।

यत्र धारणा कृता तत्रैव चित्तवृत्तीनां विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणं ध्यानम्। तथा च पातञ्जलं सूत्रम् – 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्' इति।

ध्यानमेव ध्येयाकारमात्रनिर्भासं सत् प्रत्ययात्मकेन रूपेण शून्यमिव यदा भवति तदा समाधिरित्युच्यते। तथा च पातञ्जलं सूत्रम्– 'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः' इति। उक्तं च –

'ध्यातृध्याने परित्यज्य क्रमाद्ध्येयैकगोचरम्।
निवातदीपवच्चित्तं समाधिरभिधीयते ॥'

इति[3]। अत एवायं संप्रज्ञातसमाधिरुच्यते।

७६. तथा च धारणाध्यानसमाधीनामियान् भेदः – विजातीयवृत्तिविच्छिन्ना धारणा; अविच्छिन्नं सद् ध्यातृध्यानध्येयस्फूर्तिमद् ध्यानं; ध्येयमात्रस्फूर्तिमान् संप्रज्ञातसमाधिः इति। ध्येयस्फूर्तिशून्योऽसंप्रज्ञातसमाधिः। स एव योगशब्देनाभिधीयते; 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोध' इति सूत्रकृता भगवत्पतञ्जलिना सर्वासां चित्तवृत्तीनां निरोधस्यैव योगशब्दार्थतयोक्तत्वत्। ननु वृत्तिनिरोधे चित्तवृत्तिस्वभावस्य द्रष्टुः पुरुषस्य कथं स्थितिरिति चेन्मैवम्। यदा सवृत्तीनां निरोधः तदा द्रष्टुश्चिदात्मनः

---

3. B. Omits

स्वाभाविकचैतन्यरूपेऽवस्थितिसंभवात् । तथा च पातञ्जलं सूत्रम् – 'तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्' इति । उक्तं च –

'ज्ञातृज्ञानज्ञेयभेदः[1] परे नात्मनि विद्यते ।
चिदानन्दैकरूपत्वाद् दीप्यते स्वयमेव तत् ॥'

इति ।

७७. एवं च सति समाधिसुषुप्त्योरभेदशङ्का न कर्तव्या । उभयत्र प्रत्याहारे समानेऽपि वृत्तिसद्भावासद्भावाभ्यां तयोर्भेदोपपत्तेः । तदुक्तम् –

'अलीनत्वान्न निद्रैषा ततो देहोऽपि नो पतेत् ।'

इति ।

७८. अयमेव तत्त्वमस्यादिमहावाक्योत्थायां ब्रह्मात्मैक्योल्लेखिन्यामखण्डाकारवृत्तौ पर्यवस्यति । तदुक्तम् –

'समाधिः संविदुत्पत्तिः परजीवैकतां प्रति ।'

इति । अयमेव ब्रह्मात्मैकत्वसाक्षात्कार इति, ब्रह्मविद्येति, स्वानुभव इति, निर्विकल्पकसमाधिरित्यपि विद्वद्भिः व्यवह्रियते । अयमेव ब्रह्मानन्दस्यापि निश्चायकः । तदुक्तम् –

'यद्यप्यसौ चिरं कालं समाधिर्दुर्लभो नृणाम् ।
तथापि क्षणिको ब्रह्मानन्दं निश्चाययत्यसौ ।'

इति ।

७९. अस्य समाधेरुत्पत्तौ लयविक्षेपकषायरसास्वादलक्षणाः चत्वारो विघ्नाः संभवन्ति । तत्र लयो नामाखण्डार्थवस्त्वनवलम्बनेन चित्तवृत्तेर्निद्रा । विक्षेपो नामाखण्डार्थवस्त्वनवलम्बनेन चित्तवृत्तेः विषयान्तरावलम्बनम् ।

1. B. °तृज्ञेय°

कषायो नाम चित्तवृत्तेः रागादिवासनया स्तब्धीभावः। रसास्वादो नाम समाध्यारम्भसमये उपशमानन्दास्वादः। एतद्विघ्नचतुष्टयं यथा न भवेत् तथा निवातस्थितदीपवत्[1] चित्तमलङ्कुर्यात्।

८०. एवं दृढीकृते समाधौ तद्बलेन वासनायां निश्शेषेण[2] विनष्टायां तत्त्वमस्यादिमहावाक्यं करतलामलकवद् ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानमपरोक्षं जनयति। सा च वासना त्रिविधा। लोकवासना, देहवासना, शास्त्रवासना चेति। तत्राद्या लौकिकजनसंमतव्यवहारवासना। द्वितीया अनात्मनि देहादौ आत्मवासना। तृतीया त्वनात्मप्रतिपादकशास्त्राभ्यासवासना। एताः त्रिविधा अपि वासनाः ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकीभूताः। तदुक्तम्—

'कुतर्कवासना लोकवासना शास्त्रवासना।
पुत्रमित्रकलत्रादौ वासना चार्थवासना॥
देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादावात्मवासना।
पाण्डित्यवासना भोगवासना कान्तिवासना॥
परमाद्वैतविज्ञानजन्मनः प्रतिबन्धकृत्।'

इति। तथा च मुमुक्षुभिरेता वासनाः परित्यज्य ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानदार्ढ्यं[3] यथा भवेत्तथा कर्तव्यम्। तदुक्तम्—

'तस्मान्मुमुक्षुः श्रद्धावान् वासनामखिलामिमाम्।
विसृज्य परमाद्वैतज्ञाननिष्ठो भवेत् सदा॥'

इति।

---

1. B. °तस्थदी°
2. B. °श्शेषतो
3. B. °त्वदा°

८१. ननु प्रपञ्चवासनापरित्यागे[1] कथं तस्य देहधारणमिति[2] चेन्मैवम् ।

'शारीरं केवलं कर्म कुर्वन् नाप्नोति किल्बिषम् ।'

इति स्मृत्या शरीरयात्रामात्रस्य सर्वैरङ्गीकृतत्वात् । अप्राप्तप्रापणप्राप्तसंरक्षणरूप-योगक्षेमधारणस्य भगवदायत्तत्वाच्च । तदुक्तम् –

'अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥'

इति ।

८२. अत्र वामदेवमार्गे प्रवृत्तस्य[3] मध्ये आन्तरालिकाः सिद्धयोऽपि संभवन्ति । कथं तत्संभव इति चेदुच्यते । धारणा ध्यानं समाधिश्चेति एतत्त्रितयमेकविषयकं सत् संयमसंज्ञं भवति । तस्य संयमस्य योगशास्त्रोक्त-बाह्याध्यात्मिकभूतिषु तत्र तत्र स्थिरीकरणान्मधुप्रतीकसंज्ञाः सिद्धयो नानाविधाः संभवन्ति[4] ।

८३. काः ताः सिद्धय इति चेदुच्यन्ते – चक्षुरादिप्रमाण-मनपेक्ष्य योगिनोऽतीतानागतवर्तमानवस्तुपरिज्ञानमेका सिद्धिः । पशुपक्ष्यादि-सर्वप्राणिनि तज्ज्ञानमपरा सिद्धिः । स्वीयपरकीयपूर्वजन्मपरम्पराज्ञानमन्या सिद्धिः । परकीयचित्तमात्रमज्ञानं तु अविषयकचित्तज्ञानमितीतरा सिद्धिः । तथा योगिनः स्वदेहस्य परचक्षुर्जन्यज्ञानाविषयत्वरूपान्तर्द्धानं काचित् सिद्धिः । तथा परश्रोत्राद्यग्राह्यत्वं काचित् सिद्धिः । आयुषोऽवसानज्ञानं काचित् सिद्धिः । मैत्रकरुणामुदितानां वीर्यवत्त्वं काचित् सिद्धिः । हस्ति-

1. B. ⁰त्यागेन
2. B. ⁰देहादिधा⁰
3. B. प्रवक्तस्य
4. B. भवन्ति

हनुमद्गरुडतुल्यबलप्रादुर्भावः काचित् सिद्धिः। सूक्ष्मपरमाण्वादिविषयकं, व्यवहितनिध्यादिविषयकं, विप्रकृष्टमेर्वन्तर्वर्तिरसायनादिविषयकं च ज्ञानं काचित् सिद्धिः। चतुर्दशभुवनज्ञानं काचित् सिद्धिः। नक्षत्रसन्निवेश-विशेषज्ञानं[1] काचित् सिद्धिः। इयं तारा अनेन ग्रहेण सह अनेन पथा एतावन्तं कालं गच्छतीति नक्षत्रगतिज्ञानं काचित् सिद्धिः। एतावता धर्मलक्षणावस्थारूपपरिणामत्रयादिभ्रुवान्तबाह्यभूमिषु संयमात् जायमानाः सिद्धय उक्ताः।

८४. इदानीं अध्यात्मिकभूमिषु तत्र संयमात् जायमानाः सिद्धय उच्यन्ते। तत्र वातपित्तश्लेष्माणां त्रयाणां दोषाणां त्वग्रुधिरमांसस्नाय्वस्थि-मज्जाशुक्लानां सप्तानां धातूनां पूर्वं पूर्वं बाह्यमिति देहसन्निवेशज्ञानं काचित् सिद्धिः। जिह्वामूलतोऽधस्तात् कण्ठस्य कूपाकारप्रदेशः, तत्र संयमात् क्षुत्पिपासानिवृत्तिः काचित् सिद्धिः। चित्तस्थैर्यं काचित् सिद्धिः। अदृश्यसिद्धदर्शनं काचित् सिद्धिः। योगिनः सर्वज्ञत्वं काचित् सिद्धिः। स्वासनस्य चितस्य संविदुत्पत्तिः काचित् सिद्धिः।

८५. बिम्बभूतचिन्मात्रे पुरुषे संयमात् पुरुषसाक्षात्कारः सिद्ध्यति। तत्र पुरुषसाक्षात्कारे यतमानस्य योगिनः तत्साक्षात्कारात् पूर्वं योगजशक्य-धर्मानुगृहीतेन मनोमात्रेण प्रातिभसंज्ञं सर्वगोचरज्ञानं भवति। इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां दिव्यशब्दरूपरसगन्धग्राहकत्वं भवति[2]। ते च प्रातिभादयः पुरुषसाक्षात्कारे यतमानस्य विघ्ना भवेयुः। तदुक्तं योगभाष्यकृता भगवता व्यासेन – 'ते प्रातिभादयः पुरुषदर्शने समाहितचित्तस्य उत्पद्यमाना उपसर्गाः' इति। अतो न मोक्षार्थी तानपेक्षते।

८६. पूर्वं संयमस्य ज्ञानरूपाः सिद्धय उक्ताः। क्रियारूपाः सिद्धय उच्यन्ते – तत्र परकीयशरीरे जीवति मृते वा सेन्द्रियस्य चित्तस्य

1. B. सन्नक्षत्र°
2. B. संभ°

प्रवेशः काचित् सिद्धिः। जलपङ्ककण्टकादीनामुपर्यासनं गगनगमनं स्वेच्छामरणं च काचित् सिद्धिः। नाभिनिकटस्थाग्नेः ज्वलनं काचित् सिद्धिः। दिव्यैः श्रोत्रादीन्द्रियैः दिव्यशब्दादिग्रहणं काचित् सिद्धिः। आकाशगमनं काचित् सिद्धिः। प्रकाशात्मकसत्वस्य क्लेशकर्मविपाकरूपं यदावरणं तस्य क्षयः काचित् सिद्धिः। आकाशादिपञ्चभूतानां योगिसंकल्पानुसारित्वं काचित् सिद्धिः। ततो अणिमा महिमा गरिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चेति अष्टमहाविभूतयः काश्चित् सिद्धयः। तत्र अणिमाणुतुल्यत्वम्। महिमा व्यापकत्वम्। गरिमा मेरुवद् गुरुत्वम्। लघिमा तूलपिण्डवत् लघुत्वम्। प्राप्तिः अङ्गुल्या चन्द्रस्पर्शः। प्राकाम्यं सत्यसंकल्पत्वम्। ईशित्वं भूतस्रष्टृत्वम्। वशित्वं भूतनियन्तृत्वम् इति विवेकः। तत एव पृथिव्यादिभूतधर्मैः काठिन्यादिभिरनभिघातः योगशरीरस्य। रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वादयश्च कायसंपद्रूपाः काचित् सिद्धयः। इन्द्रियजयः काचित् सिद्धिः। [1]इन्द्रियजयात् मनोगतिवत् देहस्यानुत्तमगतिलाभरूपमनोजवित्वं काचित्. सिद्धिः। देहानपेक्षाणामिन्द्रियाणां, दूरस्थग्राह्यार्थज्ञाने करणत्वं काचित् सिद्धिः[1]। सर्वप्रकृतिविकारवशित्वरूपः प्रधानजयः काचित् सिद्धिः। एताः समाधिजाः सिद्धयो वामदेवमार्गे ज्ञानार्थं प्रवृत्तस्य हठाभ्यासात् भवन्ति।

८७. ननु सिद्धीनां[2] समाधिजत्वेन कथं समाधिरहितानां श्येनादीनामाकाशगमनसिद्धिरिति चेन्मैवम्। जन्मौषधिमन्त्रतपसामपि सिद्धिहेतुत्वात्। तथा च पातञ्जलं सूत्रं – 'जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः[3]सिद्धयः' इति। जन्मना पक्ष्यादीनामाकाशगमनादिसिद्धिः। औषधविशेषसेवया मण्डव्यप्रभृतीनां, मन्त्रजपेन ध्रुवप्रभृतीनां, तपसा विश्वामित्रप्रभृतीनां सिद्धिः। समाधिजास्तु पूर्वोक्ताः सिद्धयः।

1-1. B. Omits.
2. B. Omits.
3. AB. °न्त्रस°; B. °समाधि

८८. जगदीशप्रसादोऽपि समस्तसिद्धिहेतुः । तदुक्तम् –

'या वै साधनसंपत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये ।
तया विना तदाप्नोति नरो नारायणाश्रयः ॥'

इति । श्रूयते श्रीगौरीवल्लभकटाक्षवीक्षणेन नन्दीश्वरस्य नरस्यात्वैव देव-शरीरत्वसिद्धिः ।

८९. एताः पूर्वोक्ताः सिद्धयो मोक्षार्थिना नापेक्षितव्याः, तासां मोक्षोपयोगित्वाभावात् । तदुक्तमन्नपूर्णोपनिषदि –

'यस्तु मूढोऽल्पबुद्धिर्वा[1] सिद्धिजालानि वाञ्छति ।
स सिद्धिसाधनैर्योगैः तानि साधयति क्रमात् ॥
द्रव्यमन्त्रक्रियाकालशक्तयः साधु सिद्धिदाः ।
परमात्मपदप्राप्तौ नोपकुर्वन्ति काचन ॥'

इति ।

ननु येषामाकाशगमनादिसिद्धयः सन्ति त एव ज्ञानिन इति चेन्मैवम्, आकाशगमनादेर्ज्ञानिचिह्नत्वाभावात् । तदुक्तं तस्यामेवोपनिषदि-

'जीवन्मुक्तस्य किं लक्ष्म ह्याकाशगमनादिकम् ।'

इत्युपक्रम्य –

'तथा चेन्मुनिशार्दूल तत्र नैव प्रलक्ष्यते ।
अनात्मविद्मुक्तोऽपि नभोविहरणादिकम् ॥
द्रव्यमन्त्रक्रियाकालशक्त्याप्नोत्येव स द्विज ।
नात्मज्ञस्यैष विषय आत्मज्ञो ह्यात्ममात्रदृक् ॥
आत्मनात्मनि संतृप्तो नाविद्यामनुधावति ।
ये ये भावाः स्थिता लोके तानविद्यामयान् विदुः ॥
त्यक्ताविद्यो महायोगी कथं तेषु निमज्जति ।'

इति ।

1. AB. मूलोऽल्प°

९०. तथा च येन केनापि मार्गेण मोक्षार्थिभिः ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानमेव संपादनीयम्। येषां पूर्वोक्तसिद्धिवाञ्छाप्यस्ति ते हठाभ्यासेऽपि यतन्तु नाम। तस्माद् ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानमेव परमपुरुषार्थरूपमोक्षसाधनमिति सिद्धम्। येषामेतद् ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानमस्ति त एव सर्वजीवोत्कृष्टाः। तथा च मनुस्मृतौ –

'भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठाः........'

इत्यारभ्य उत्तरोत्तरं ब्रह्मवित्पर्यन्तं श्रैष्ठ्यमुक्त्वा अनन्तरमुक्तम् –

'ब्रह्मविद्भ्यः परं किञ्चित् न भूतं न भविष्यति।'

इति। अत एव ब्रह्मवित्सु धनादिसमर्पणस्य जगदीशतोषकत्वमुक्तम्।

'यद्येको ब्रह्मविद्भुङ्क्ते तत्र भुङ्क्ते हरिः स्वयम्।
तस्माद् ब्रह्मविदे देयं यत्किञ्चिद्वसु चेत् स्थितम्॥'

इति[1]।

९१. ननु ब्रह्मविदामुदासीनत्वेन उपकारित्वाभावाद् धनादिना तत्पूजनस्य किं फलमिति चेन्मैवम्। धनादिना तत्पूजनस्य स्वाभिलषिततत्तल्लोकावाप्तिरूपविजातीयफलश्रवणात्। तथा च श्रुतिः – 'यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान्। तं तं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः' इति। संविभाति संकल्पयतीत्यर्थः। पुराणेऽप्येतदुक्तम् –

'यं यं कामयते लोकं तं तमुद्दिश्य बुद्धिमान्।
आत्मज्ञं ह्यर्चयेन्नित्यमात्मज्ञ इति हि श्रुतिः॥'

---

1. B. Omits.

इति । उक्तं च –

'दुर्वृत्तो वा सुवृत्तो वा मूर्खः पण्डितविच्च वा ।
ज्ञानाभ्यासरतः पूज्यः किमुत ज्ञानवान्नरः ॥'

इति ।

९२. ते च ब्रह्मविदः कीदृशाचारा इति चेदुच्यते – केचित् विधिनिषेधरहिताः स्वच्छन्दचारिणो भवन्ति । तेषां तथात्वे इमानि प्रमाणवचनानि ।

'यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः[1] ।
आत्मन्येव च संतुष्टः तस्य कार्यं न विद्यते ॥'
'वर्णाश्रमवयोऽवस्थाभिमानो यस्य विद्यते ।
तस्यैव च निषेधाश्च विधयः सकला अपि ॥'
'वर्णाश्रमादयो देहे[2] मायया[3] परिकल्पिताः ।
नात्मनो बोधरूपस्येत्येवं तस्य विनिश्चयः ॥'

इत्यादीनि ।

केचित्तु ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानवन्तोऽपि लोकसंग्रहार्थं कर्मापि कुर्वन्ति । तेषां तथात्वे इमानि प्रमाणवचनानि ।

'सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥'
'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो[4] जनः[5] ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥'

---

1. B. मानवाः
2. AB. देह
3. AB. मायापरि°
4. A. °तरे ; B. देव नरे
5. AB. जानाः

'न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।
जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥'
'बुद्धाद्वैतस्वतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि ।
शुनां तत्त्वदृशां चैव को भेदोऽशुचिलक्षणे ॥'

इत्यादीनि ।

अन्ये तु साक्षात्कृतब्रह्मतत्त्वा अपि ब्रह्मप्रतिपादकवेदान्तचिन्तनमेव सदा कुर्वन्ति । तेषां तथात्वे इदं प्रमाणम् –

'दद्यान्नावसरं कंचित् कामादीनां मनागपि ।
आ सुप्तेरा मृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तया ॥'

इति ।

अपरे तु समाधिमेव सदा कुर्वन्ति । तेषां तथात्वे इदं प्रमाणम्–

'योऽन्तस्सुखोऽन्तरारामः तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥'

इति ।

एते च एकस्मिन्नपि विदुषि कालभेदेन भवेयुः । तदुक्तम् –

'विद्वांश्चेत् तादृशां मध्ये तिष्ठेत् तदनुरोधतः ।
कायेन मनसा वाचा करोत्येवामलाः क्रियाः ॥
तेषां मध्ये बुभुत्सूनां यदा तिष्ठेत् तदा पुनः ।
बोधायैषां क्रियाःसर्वा दूषयेत् त्यजतु स्वयम् ॥
[अ]विद्वदनुसारेण प्रतिबुद्धस्य[1] युज्यते ।
स्तनन्धयानुसारेण वर्तते तत्पिता यथा ॥'

इति ।

1. B. बद्धस्य

९३. ननु ब्रह्मविदः[1] हितकरणे निषिद्धाचरणे च स्वर्गनरकादिप्राप्तिः स्यादिति चेन्मैवम्। तेषां ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं कृतयोः पुण्यपापयोः लेपासंभवात्। तथा च श्रुतिः – 'यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इति। 'न वर्धते कर्मणा नो कनीयान्' इति च।

९४. ननु मास्तु तेषां भाविपुण्यापुण्यलेपः। किं त्वनेकजन्मसंचितपुण्यापुण्यकर्मणां सत्त्वात् पुनर्जन्मप्राप्तिः[2] स्यादिति चेन्मैवम्। तेषां यत्कालावच्छेदेन ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानमुत्पन्नं तत्कालावच्छेदेनैव संचितकर्मणां विनष्टत्वात्। तथा च श्रुतिः– 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे', 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इत्याद्या। अस्मिन्नर्थे स्मृतिरपि –

'यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा॥'

इति। प्रारब्धकर्मणां फलभोगेनैव क्षयः।

९५. ननु संचितस्येव प्रारब्धस्यापि कर्मणो ज्ञाननाश्यत्वमस्तीति चेन्मैवम्। प्रारब्धस्यापि ज्ञाननाश्यत्वे ज्ञानोत्पत्तिसमकाल एव ज्ञानिनां देहपातः प्रसज्येत। न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम्; जीवन्मुक्तत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिविरोधप्रतिपत्तेः[3], गुरुशिष्यभावलेपापत्तेश्च।

९६. तथा च प्रारब्धकर्मणः भोगेनैव क्षये सति लिङ्गशरीरस्य स्वरूपेणैव लयो भवेत्। तथा सत्युपाध्यभावात् परब्रह्मात्मनावस्थानलक्षणं विदेहकैवल्याख्यं मोक्षमत्रैव प्रतिपद्यन्ते। तेषां न पुनरुत्पत्तिः जन्मकारणकर्माभावात्। नापि लोकान्तरगमनं, सर्वगतब्रह्मसंपन्नत्वात्। तथा च

1. B. ⁰विद्
2. A. ⁰प्राप्तिरिति
3. B. ⁰स्मृतिप्रति⁰

श्रुतयः – 'अत्रैव समवलीयन्ते', 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति', 'अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र[1] ब्रह्म समश्नुते', 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम', 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्याद्याः । अस्मिन्नर्थे स्मृतिरपि –

'नोत्क्रामन्ति मुनेः प्राणा व्यापी सर्वगतो हि सः ।
तेन व्याप्तमिदं सर्वं कुत उत्क्रम्य यास्यति ॥'

इत्याद्या । एवं निर्गुणं ब्रह्म देहत्रयव्यतिरिक्तप्रत्यगात्मत्वेन साक्षात्कृतवतां विदुषां विदेहकैवल्याख्यमोक्षप्रकारोऽभिहितः ।

९७. मोक्षस्यात्मरूपत्वेन नित्यप्राप्तत्वात् कथं तस्य प्राप्तिरिति चेत् सत्यम् । अत्र मोक्षस्य प्राप्तिर्नाम कण्ठचामीकरन्यायेन नित्यप्राप्तस्यैव प्रत्यगात्माभिन्नब्रह्मरूपस्य तस्याप्राप्तत्वभ्रमनिवृत्तिः । तथा च नित्यसिद्धस्यैव मोक्षस्य 'तत्त्वमसि', 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिश्रुतिरूपप्रमाणजन्यब्रह्मात्मैकत्व-विज्ञानव्यङ्ग्यत्वं वक्तव्यम् । तदेव विज्ञानव्यङ्ग्यत्वं विज्ञानफलतयोपचर्यत इति द्रष्टव्यम् ।

९८. ये तु निर्गुणब्रह्म प्रत्यगात्मत्वेन साक्षात्कर्तुमशक्ताः तैः दहरवैश्वानरादि[2]सगुणोपासनं कार्यम्[2] । सगुणब्रह्मोपासनमपि चित्तैकाग्र्य-द्वारा निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारे कारणम् । तदुक्तम् –

'निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ।
ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥
वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् ।
तदेवाविर्भवेत् साक्षादपेतोपाधिकल्पनम् ॥'

---

1. B. भवेत्यत्र
2-2. B. Omits.

इति। तेषां च प्राणपर्यन्तमुपासनां कृतवतामुत्क्रमणात् पूर्वमुपास्य-साक्षात्कारेण पूर्वकृतनिखिलपुण्यपापविधूननपूर्वमर्चिरादिमार्गद्वारा ब्रह्मलोकं गतानां तत्र संकल्पमात्राद् उत्पन्नसकलभोगानुभवानन्तरं तत्रैव तत्त्वमस्यादि महावाक्योत्थब्रह्मात्मैकत्वसाक्षात्काराणां द्विपरार्धावसाने ब्रह्मणा सह मुक्तिः स्यात्। तदुक्तम् –

'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥'

इति।

९९. केचित्तु ब्रह्मात्मैकत्वमसहमानाः श्रुतीनामुपक्रमोपसंहार-परामर्शैः ब्रह्मात्मनोर्भेदपरतया व्याख्यानं कृत्वा तत्त्वमस्यादिवाक्यानामपि भेदपरतयैव व्याख्यानं कुर्वन्ति। ते च द्विविधाः – मध्वमतानुसारिणो रामानुजमतानुसारिणश्चेति।

१००. माध्वास्तु तत्त्वमसीत्यत्र तत्त्वंपदार्थयोः सामानाधि-करण्यमसहमानाः तस्यार्थवर्णनमेवं कुर्वन्ति – यथा[1] 'गायत्रीं छन्दसां माता' इत्यत्र विभक्तिव्यत्यासेन प्रथमार्थे द्वितीया, तथा 'तत्त्वमसि' इत्यत्रापि चतुर्थ्या तस्मै त्वमर्पणीय इत्ययमर्थः स्वीकार्यः। पञ्चम्या वा तस्मात् त्वमुत्पन्नोऽसीत्ययमर्थः स्वीकार्यः। षष्ठ्या वा तस्य त्वमसि तत्स्वामि-कोऽसीत्ययमर्थो ग्राह्यः। सप्तम्या वा तस्मिन् त्वमसीति। यद्वा 'अघोरापापकाशिनी' इत्यत्र अपापकाशिनीति पदच्छेदवत्, 'स आत्मा तत्त्वमसि' इत्यत्रापि अतत्त्वमसीति पदच्छेदो भवति। तथा च तत्त्व-मसीति वाक्यं ब्रह्मात्मनोर्भेदप्रतिपादकमेवेति।

१०१. रामानुजमतानुसारिणस्तु यथा 'मनुष्योऽहं' इत्यत्र शरीर-शरीरिभावाभिप्रायकं सामानाधिकरण्यं भवति, एवं 'तत्त्वमसि' इत्यत्रापि तत्त्वंपदार्थयोः शरीरशरीरिभावाभिप्रायकं सामानाधिकरण्यं भवत्विति वदन्ति। किं च निर्गुणब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानात् ब्रह्मात्मना अवस्थानलक्षणं मोक्षमसहमानाः

1. B. Omits.

सगुणब्रह्मोपासनादेव कालान्तरे स्वर्गवन्मोक्षो भविष्यतीत्यपि वदन्ति। एतत् सर्वमस्मत्कृतवेदान्तकौस्तुभे समन्वयाधिकरणे विस्तरेणानूद्य सम्यक् निराकृतम्। तेषां भेदोपनिषन्मार्गप्रविष्टत्वात् सगुणब्रह्मनिष्ठत्वाच्च जन्मान्तरेष्वद्वैतश्रद्धाप्राप्तिपूर्वकं क्रमेण निर्गुणब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानादेव मोक्षो भविष्यति।

'न हि कल्याणकृत् कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति।'

इति स्मृतेः।

१०२. ये श्रवणादिना ज्ञानाभ्यासशीलाः तेषां सिद्धिमनधिगतानां मध्ये मध्ये देहपतने सति न दुर्गतिर्भवति। अपि तु ते पुण्यकृतां लोकं गत्वा तत्र चिरकालमुषित्वा पुनश्च भूमौ सत्कुले जन्म प्राप्य संसिद्धौ पूर्ववदेव यत्नं करिष्यन्ति। तथा च स्मृतिः —

'पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते।
नहि कल्याणकृत् कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति॥
प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीःसमाः।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते॥
अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम्।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम्॥
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम्।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन॥'

इति।

'यया[1] तु श्रवणे शम्भोर्नामसंकीर्तने स्मृतौ।
क्वचिद्भवेच्चित्तरतिः सा मन्दा परिकीर्तिता॥
गुरुपादेऽन्वहं[2] पूजा लिङ्गे च नियमार्चनम्।
वन्दनं शिवबेरस्य या कारयति वासना॥

1. AB. ये
2. A. ०दे वहं०, B. पादावहं

मध्यमा भक्तिरेषा स्यात् सालोक्यादिप्रदायिनी ।
यया कैङ्कर्यतात्पर्यं सर्वं त्यक्त्वा महेश्वरे ॥
सख्यं करोति सततमविनाभावलक्षणम् ।
आत्मार्पणं शरण्येशे सोत्तमा भक्तिरुच्यते ॥

....

जन्तोर्नवविधा भक्तिरुत्तरोत्तरमुत्तमा ॥'

इति स्कान्दस्थशिवभक्तविलासोक्तनवविधशिवभक्तिं कुर्वन्ति । ते स्वेच्छास्वीकृतहरिहरादिदिव्यमङ्गलमूर्तिरूपश्रीजगदीश्वरभक्तिमाहात्म्यात् तत्तद्भक्त्यनुरूपं सालोक्यादिकं फलं प्राप्य अन्ते आत्मार्पणरूपामुत्तमां भक्तिं प्राप्य विदेहकैवल्याख्यं मोक्षं प्राप्नुवन्ति । तदुक्तं भक्तविलासे –

'भोगाय मन्दा कथिता सालोक्याप्त्यै च मध्यमा ।
अपवर्गप्रदा भक्तिरुत्तमा दुर्लभा नृणाम् ॥'

इति । तथा चात्मार्पणाख्या उत्तमा भक्तिर्ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानरूपेति गम्यते । तदुक्तं तत्रैव –

'मार्कण्डेयोपमन्युश्रीकान्तनन्दीघटोद्भवैः[1]
उत्तमा सेव्यते भक्तिश्चरमे जन्मनि स्थितैः ॥'

इति । एतच्चास्मत्कृतभक्तमाहात्म्यसंग्रहे विस्तरेणोपन्यस्तम् ।

१०३. ये तु फलाभिसंधिं विना ब्रह्मार्पणबुद्ध्यैव यज्ञदानतपस्तीर्थाटनादिकं कुर्वन्ति त इह जन्मनि जन्मान्तरेषु वा क्रमेण चित्तशुद्धिं प्राप्य विविदिषोत्पत्तिद्वारा श्रवणमनननिदिध्यासनपूर्वकं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं प्राप्य मुक्तिं प्राप्नुवन्ति । तथाच श्रुतिः – 'तमेतं[2] वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति, यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन' इति । उक्तं च –

---

1. B. °नटीघ°
2. B. तमेकं

'जन्मान्तरतपोयोगात् पुण्यतीर्थनिषेवणात् ।
सत्पात्रे द्रव्यदानाच्च ब्रह्मज्ञानमवाप्नुयात् ॥'

इति ।

१०४. ये तु स्वर्गादिफलकामनया यज्ञादिकर्म कुर्वन्ति ते धूमादिमार्गेण स्वर्गलोकं गत्वा तत्र विजातीयदिव्यफलभोगेन पुण्यक्षये सति पुनर्भूमौ कर्मशेषानुसारेण जन्म प्राप्नुवन्ति । तेषां पुण्यकर्मशेषश्चेत् ब्राह्मणादिजन्मप्राप्तिः । पापकर्मशेषश्चेत् श्वादिजन्मप्राप्तिः । तथा च श्रुतिः – 'रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्येरन्, ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा । कपूयचरणाः कपूयां योनिमापद्येरन्, श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा' इति । अस्मिन्नर्थे स्मृतिरपि –

'त्रैविद्या[1] मां सोमपाः पूतपापा[2] यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥'

इति । तेषामपि बहुषु ब्रह्मकल्पेषु एवं संसरतां कस्मिंश्चित् कल्पे कस्माच्चित् पुण्यवशात् ययातिमहीपतेरिव वनिताविषयभोगात् विरक्तिरागता चेदनन्तरं फलाभिसंधिं विना ब्रह्मार्पणबुद्ध्या यज्ञदानतपःपुण्यतीर्थस्नानकरणादिपूर्वकं शुद्धान्तःकरणानां विविदिषोत्पत्तिद्वारा सद्गुरुमुखात् लब्धश्रुत्यन्तश्रवणतदर्थमनननिदिध्यासनपूर्वकम् । उत्पन्नब्रह्मात्मैकत्वसाक्षात्कारद्वारा भवेदेव मोक्षः ।

---

1. AB. त्रयी
2. B. पापैः

१०५. ये तु प्रतिषिद्धकर्मानुष्ठातारः पापिनः ते रौरवादिनरकविशेषेषु तत्तत्पापोचिततीव्रदुःखमनुभूय[3] नरकप्रदपापक्षये सति पूर्वकृतपापपुञ्जानुसारेण भूमौ स्थावरकृमिमत्स्यादिजन्म प्राप्य असकृज्जन्ममरणाभ्यां संसरन्ति। तथा च श्रुतिः – 'असकृदावृत्तानि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानम्' इति। एवमसकृत् कुत्सितजन्ममरणपरम्पराभिः संसरतां केषांचित् पापिनां कदाचित् पूर्वकृतपुण्यलेशवशात् नवविधजन्मक्रमेण मोक्षो भविष्यति। तदुक्तं विष्णुपुराणे –

'स्थावराः कृमयोऽब्जाश्च पक्षिणः पशवो नराः।
धार्मिकास्त्रिदशास्तद्वत् मोक्षिणश्च यथाक्रमम् ॥'

इति। अयं तु नवविधजन्मक्रमः प्रायिक एव। व्युत्क्रमेणापि तेषां मनुष्यजन्मप्राप्तिसंभवात्। तदुक्तमादित्यपुराणे –

'व्युत्क्रमेणापि मानुष्यं प्राप्यते पुण्यगौरवात्।
विचित्रा गतयः पुसां कर्मणां गुरुलाघवैः ॥'

इति।

१०६. ननु अतीतानन्तवर्तमानेषु बहुषु ब्रह्मकल्पेषु ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानात् क्रमेण जीवेषु मुक्तिं गतेषु सत्सु मुक्तानां पुनरुत्पत्त्यभावात् पूर्वपूर्वकल्पापेक्षया उत्तरोत्तरकल्पेषु जीवह्रासक्रमेण कस्मिंश्चित् कल्पे निश्शेषं जीवानां ह्रासे सति ब्रह्माण्डे जीवाभावप्रसङ्ग इति चेन्मैवम्। जीवानामनन्तत्वात् प्रतिकल्पमुच्यमानेष्वपि जीवेषु ब्रह्माण्डे न कदाचिदपि जीवाभावप्रसङ्गः। तदुदाहृतं परिमले श्रीमद्भिरप्पय्यदीक्षितैः – 'अत एव विद्वत्सु मुच्यमानेषु सर्वदा ब्रह्माण्डलोके जीवानामनन्तत्वाद् अशून्यता' इति।

१०७. तथा च यस्मिन् कस्मिंश्चिज्जन्मनि मनुष्यत्वप्राप्तौ तस्मिन्नेव जन्मनि पुरुषैः मोक्षसाधनभूतब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानबोधनवेदान्तश्रवणादौ यत्नः

3. A. adds ते

कार्यः । तथा च श्रुतिः – 'इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहा-
वेदीन्महती विनष्टिः' इति । उक्तं च सूतसंहितायाम् –

'दुर्लभं प्राप्य मानुष्यं तत्रापि ब्रह्मविग्रहम् ।
ब्राह्मण्यं च महाविष्णो वेदान्तश्रवणादिना ॥
अतिवर्णाश्रमं रूपं सच्चिदानन्दमव्ययम् ।
यो न जानाति सोऽविद्वान् कदा मुक्तो भविष्यति ॥'

इति । उक्तं च भागवते –

'लब्ध्वा सुदुर्लभमिदं बहुसंभवान्ते
मानुष्यमर्थदमनित्यमपीह धीरः ।
तूर्णं यतेत न पतेदनु मृत्यु धावन्
निःश्रेयसाय [विषयः खलु सर्वतः स्यात्] ॥'

इति

इति श्रीमत्सज्जनबृन्दचरणारविन्द-
निषेविवेदान्तिसीतारामशास्त्रि-
विरचितवेदान्तसारचिन्ता-
मणौ उत्तरभागः
समाप्तः ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ALPHABETICAL INDEX OF THE CITATIONS

Citation	Source
अग्निर्यथैको भुवनं	कठ. २.२.९
अघोरापापकाशिनी	तैसं. ४.५.१.१
अचैतन्यमृदादिस्तु	
अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां	श्वेता. ४.५
अजायमानो बहुधा	मुद्गल. ३.१
अज्ञानं नाम मायैषा	सौरसंहिता
अज्ञानमावृतिस्तद्वत्	पद. ७.३३
अण्डकोशो बहिरयं	पुराण
अण्डानां च सहस्राणां	विष्णुपु. २.७.२७
अत एव विद्वत्सु मुच्यमानेषु	परिमल
अत्रैव समवनीयन्ते	बृह. ३.२.११
अथ मर्त्योऽमृतो	बृह. ४.४.७
अथात आदेशो नेति नेति	बृह. २.३.६
अनन्याश्चिन्तयन्तो मां	भगी. ९.२२
अनाद्यविद्यानिर्वाच्या	आत्मबोध. १४
अन्तर्दृक्दृश्ययोर्भेदं	
अन्तः प्रविष्टः शास्ता	तैआ. ३.११.२
अन्यथा भानहेतुत्वात्	सूतसंहिता. १.८.१८.२१
अलीनत्वाच्च निद्रैषा	पद. ११.९९
अवस्थान्तरतापत्तिः	पद. १३.८
अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्	कठ. १.३.१५
असकृदावृत्तीनि भूतानि	छान्दो. ५.१०.८
अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद परोक्षज्ञानं	वराहो. २.४१
अस्तिब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं	तैउ. २.६
अस्ति भाति प्रियं रूपं	दृदृवि. २०

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य	छान्दो. ६.११.१
अहं ब्रह्मास्मि	बृह. १.४.१०
अहं ब्रह्मेति चेद्वेद	वराहो. २.४१
अहिंसा सत्यमस्तेयं	वराहो. ५.१२
अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्या	पायो. २.३०
आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः	बृह. २.४.५
आत्मा वा इदमेक	ऐत. १.१
आदिमध्यावसानेषु	पद. ७.६२
आरम्भवादिनोऽन्यस्मात्	पद. १३.७
इन्द्रियाणां विचरतां	स्कान्दपुराण
इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते	बृह. २.५.१५
इममेवात्मानं द्वेधा	बृह. १.४.३
इह चेदवेदीदथ	केन. २.५
उद्‌गारादिगुणः प्रोक्तो	पुराण
उपादानं त्रिधा भिन्नं	पद. १३.६
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति	ऋसं. १.१६४.४६
एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति	ऋ.सं १०.११४.५
एक एव तु भूतात्मा	त्रिता. ५.१२
एक एव शिवः साक्षात्	
एको देवः सर्वभूतेषु	श्वेता. ६.११
एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ	रामो. २.४
एष ह्येव साधु कर्म कारयति	कौउ. ३.८
एषा माहेश्वरी शक्तिः	सूतसंहिता. १.८.२१
कारणे सत्त्वमानन्द	विद्यारण्य
कार्योपाधिरयं जीवः	त्रिना. ४.८
कुतर्कवासना लोक	
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति	भगी. ९.२१
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि	मुण्ड. २.२.९
गायत्रीं छन्दसां माता	तैआ. १०.२६.१
घट्टकुट्यां प्रभातम्	न्याय. Cf. परिमल. ३.१,२४

चतुरशीति लक्षाणि	गरुडपु. २.२.२
जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे	Cf. अभा. २.३.१४
जन्मान्तरतपोयोगात्	
जन्मौषधिमन्त्रतपः	पायो. ४.१
जीवन्मुक्तस्य किं लक्ष्म	अपू. ४.१
जीवेशावाभासेन करोति माया	नृउ. ९.५
ज्ञातृज्ञानज्ञेयभेदः	आत्मबोध. ४१
ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः	मुण्ड. ३.१.८
तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानं	पायो. ३.२
तत्त्वबोधः प्रधानं स्यात्	पद. ६.२८१
तत्त्वमसि	छान्दो. ६.८.७
तत्त्वमस्यादिवाक्येषु	वाक्यवृत्ति. ४८
तत्त्वमस्यादि वाक्यं च	वाक्यवृत्ति. ४२
तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः	ब्रसू. २.३.१३
तदात्मानं स्वयमकुरुत	तैउ. २.७
तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं	पायो. १.३
तदापीतेः संसारव्यपदेशात्	ब्रसू. ४.२.८
तदा विद्वान् पुण्यपापे	मुण्ड. ३.१.३
तदेवार्थमात्रनिर्भासं	पायो. ३.३
तदैक्षत	छान्दो. ६.२.३
तद्यथेह कर्मजितो लोकः	छान्दो. ८.१.६
तद्विद्धि प्रणिपातेन	भगी. ४.३४
तपस्तप्त्वासृजद्यं तु	मनु. १.३३
तमेतं वेदानुवचनेन	बृह. ४.४.२२
तमेव विदित्वातिमृत्युमेति	श्वे. ३.८.
तरति शोकमात्मवित्	छान्दो. ७.१.३
तस्माद्वा एतस्मादात्मनः	तैउ. २.१
तस्मान्मुमुक्षुः श्रद्धावान्	
तस्मै स विद्वानुपसन्नाय	मुण्ड. १.२:१३
ते प्रातिभादयः पुरुषदर्शने	पायोभा. ३.३७

अयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः	पायो. ३.७
अयोऽप्यत्यन्तपक्वाश्चेत्	पद. ६.२८२
त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापाः	भगी. ९ २०.
त्वमेकोऽसि बहूननुप्रविष्टः	चित्यु. १४.३
दध्यान्नावसरं क्वचित्	
दिने दिने च वेदान्त	
दुर्लभं प्राप्य मानुष्यं	सूतसंहिता. ७.७२ & ७३
दुर्वृत्तो वा सुवृत्तो वा	
देशबन्धश्चित्तस्य धारणा	पायो. ३. १
देहात्मवत् परात्मत्वबोधो	
दैवी ह्येषा गुणमयी	भगी. ७.१४
दोषदृष्टिर्जिहासा च	पद. ६.२७८
द्वा सुपर्णा सयुजा	मुण्ड. ३.१.१
द्वैतरूपं तु यद्वस्तु	सौरसंहिता
ध्यातृध्याने परित्यज्य	पद. १.५५
न कृत्स्नब्रह्मवृत्तिः सा	पद. २.५४
न च पुनरावर्तते	छान्दो. ८.१५.१
न तस्य कार्यं करणं च	श्वे. ६.८
न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति	बृह. ४.४.६
न बुद्धि भेदं जनयेदज्ञानां	भगी. ३.२६
न हि कल्याणकृत् कश्चित्	भगी. ६.४०
निरंशेऽप्यस्त्यसौ व्योम्नि	पद. १३.९
निर्विशेषं परं ब्रह्म	
नेह नानास्ति किञ्चन	कठ. २.१.११
नोत्क्रामन्ति मुनेः प्राणाः	Cf. प्रकटार्थविवरण. ६.२.१३
पञ्चप्राणमनोबुद्धि°	आत्मबोध. १३
पञ्चीकृतमहाभूत°	आत्मबीध. १२
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते	श्वे. ६.८
परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान्	मुण्ड. १.२.१२
परोक्षा चापरोक्षेति	पद. ६.१५

पार्थ नैवेह नामुत्र	भगी. ६.४०
पुण्येन पुण्यं लोकं नयति	प्रश्न. ३.७
पुण्यः पुण्येन कर्मण	बृह. ४.४.५
पुनस्तैजसभोगाय	
पूर्णे बोधे तदन्यौ द्वौ	पद. ६.२८४
प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय च	उसा. १६.७२
प्राधान्येन विराडात्मा	
बुद्धाद्वैतस्वतत्त्वस्य	नैसि. ४.६२
ब्रह्मणा सह ते सर्वे	Cf. ब्रसूभा. ३.३.३२; ४.३-११
ब्रह्मणो मूर्तयोऽनन्ताः	
ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्	बृह. १.४.१०
ब्रह्मविदाप्नोति परम्	तैउ. २.१
ब्रह्मविच्चात्मसत्यत्वं	
ब्रह्मविद्भ्यः परं किञ्चित्	मनु. १. प्रक्षिप्तश्लोक-१०
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति	मुण्ड. ३.२.९
ब्रह्मात्मनोः शोधितयोः	विचू. ४२८
ब्रह्मादयो यत्कृतसेतुपालाः	
ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति	Cf. बृह. २.१.२०
भयादस्याग्नि स्तपति	कठ. २.३.३
भीषास्माद्वातः पवते	तैउ. २.८
भूतनां प्राणिनः श्रेष्ठाः	मनु. १.९६
भोगाय मन्दा कथिता	शिभवि. १.४३
मायाशक्तिः कल्पिका	पद. १३.१०
मायाख्यायाः कामधेनोः	पद. ६.२३६
मायाबिम्बो वशीकृत्य	
मार्कण्डेयोपमन्युश्री	शिभवि. १.४७
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति	कठ. २.१.१०
यं यं लोकं मनसा संविभाति	मुण्ड. ३.१.१०
यं यं कामयते लोकं	
यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते	तैउ. ३.१

विपर्ययेण तु क्रमोऽतः	ब्रसू. २.३.१४
विराट् स्वायंभुवं विप्राः	
वेदान्तानामशेषाणां	पद. ७.१०१
वैराग्यबोधोपरमाः	पद. ६.२७६
वैराग्योपरती पूर्णे	पद. ६.२८३
व्युत्क्रमेणापि मानुष्यं	
शक्तिरस्तीश्वरी काचित्	
शक्तिः शक्तात् पृथङ् नास्ति	
शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः	बृह. ४.४.२३
शारीरं केवलं कर्म	भगी. ४.२१
शुकश्च वामदेवश्च	वराहो. ४.३६
शौचसन्तोषतपस्स्वाध्याय	पायो. २.३२
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः	बृह. २.४.५
संसर्गो वा विशिष्टो वा	वाक्यवृत्ति, ३८-४१
स ईक्षत	ऐत. ३.११
स एव मायापरिमोहितात्मा	कैव. १.१२
सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो	भगी. ३.२५
स तपोऽतप्यत	तैउ. २.६
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म	तैउ. २.१.१
सत्त्वं रजस्तम इति	भगी. १४.५
सदेव सौम्येदमग्र आसीत्	छान्दो. ६.२.१
समाधिः संविदुत्पत्तिः	
सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः	बृह. ४.४.२२
सर्वाणि भूतान्यन्तरो	बृह. ३.७.१५
स वै शरीरी प्रथमः	Cf. ब्रसूभा. ३.३.१६
स समानः सन्नुभौ लोकौ	बृह. ४.३.७
सूर्यो यथा सर्वलोकस्य	कठ. २.२.११
सोऽकामयत	तैउ. २.६
स्थानात् स्थानात् दश	विष्णुपु. ६.३.४
स्थावराः क्रमयोऽब्जाश्च	विष्णुपु. २.६.३२

स्यात् पञ्चीकृतभूतोत्थो — पद. १.३४
स्वस्तिकं गोमुखं पद्मं
हिरण्यगर्भरूपं यः
हिरण्यगर्भो नाम मूर्तित्रयादन्यः — वेप.विषय.